

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА НАУКОВО-ПРАВОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

ПРАВОВА ДОКТРИНА ТА ПРАВНИЧА ОСВІТА: ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ

Збірник наукових праць

*За загальною редакцією
О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Хоменка*

Київ • Алерта • 2023

УДК 340.1+[37:34]](477)(082)
П68

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України (протокол № 10 від 28 вересня 2023 року)

Рецензенти:

Отрадна Олесь Олександрівна – доктор юридичних наук, професор, директор Тренінгового центру прокурорів України;
Чернявський Сергій Сергійович – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор Національної академії внутрішніх справ.

П68 Правова доктрина та правнича освіта: функціональні зв'язки: збірник наукових праць / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Хоменка. Київ : Алерта, 2023. 158 с.

ISBN ***

Збірник наукових праць присвячений низці актуальних питань взаємозв'язку правової доктрини та правничої освіти і є продовженням фундаментального дослідження «Розвиток правничої освіти як складова правової реформи», що проводиться Науково-дослідним інститутом правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України, починаючи з 2021 року.

Видання адресоване науковим і науково-педагогічним працівникам закладів вищої освіти та наукових установ, докторантам, аспірантам та всім, хто цікавиться актуальними питаннями розвитку правничої освіти, а також проблемою визначення місця і ролі правової доктрини в освітньому процесі.

УДК 340.1+[37:34]](477)(082)

ISBN ***

© Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України, 2023
© Видавництво «Алерта», оформлення, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
КОСТИЦЬКИЙ М. В. МЕТОДОЛОГІЇ ПІЗНАННЯ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ ЯК НАУКОВО-ПРАКТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ.....	6
ШУМИЛО М. Є. ПРОБЛЕМА НЕЗАДОВІЛЬНОЇ ЯКОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ, АБО ЧОМУ МАЄМО ТЕ, ЧОГО НЕ ПОВИННІ МАТИ?.....	12
КОСТЮЧЕНКО О. Є. ВПЛИВ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ НА ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ ТА ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПРАВНИКА.....	26
КУХАРЄВ О. Є. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СУДДІВ	56
ЯКУБІВСЬКИЙ І. Є. АКАДЕМІЧНИЙ ПЛАГІАТ ЯК ВИД ПОРУШЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ	76
КОНСТАНТИНОВ С. Ф. ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ, НАУКОВИЙ ТА ОСВІТНІЙ АСПЕКТИ	87
КРАСИЦЬКА Л. В. ВРАХУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ПРИ ВИКЛАДАННІ ЦИВІЛЬНОГО ТА СІМЕЙНОГО ПРАВА.....	103
НОСІК В. В. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ АГРАРНОГО, ЗЕМЕЛЬНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ	119
ВІДПОВІДІ НА ПИТАННЯ АНКЕТИ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ТЕМИ «РОЗВИТОК ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ».....	143
КОЛЕКТИВ АВТОРІВ	155

ПЕРЕДМОВА

У вітчизняній юридичній науці проблеми, пов'язані з розвитком юридичної освіти, практично не досліджені. Більшість авторів у своїх роботах розглядають лише окремі аспекти цього питання, такі як: удосконалення стандартів юридичної освіти; підвищення конкурентоспроможності випускників правничих шкіл на ринку праці; покращення практичних навичок випускників юридичних закладів вищої освіти тощо. При цьому окремі праці щодо реформування сучасної юридичної освіти лише констатують наявність проблем, вказують на необхідність внесення до чинного законодавства відповідних змін тощо. Комплексні дослідження, а також ґрунтовні пропозиції щодо реформування як самої системи юридичної освіти, так і її законодавчого забезпечення, відсутні.

Науково-дослідним інститутом правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України вже третій рік проводиться фундаментальне дослідження «Розвиток правничої освіти як складова правової реформи». У межах цього дослідження увага науковців зосереджена на визначенні перспективних напрямів розвитку правничої освіти, формулюванні конкретних пропозицій щодо усунення невідповідності змісту юридичної освіти і якості підготовки в правничих школах сучасним вимогам ринку праці та викликам, що стоять перед демократичним суспільством.

У 2021 році науковцями Київського регіонального центру Національної академії правових наук України (нині – Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України) підготовлено науково-практичний посібник, присвячений методиці викладання галузевих юридичних дисциплін (*Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін: науково-практичний посібник / Н. С. Кузнєцова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та ін. Одеса: Гельветика, 2021. 248 с.*).

У 2022 році побачила світ колективна монографія, присвячена методології проведення галузевих юридичних досліджень (*Методологія проведення галузевих юридичних досліджень: колективна монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, М. М. Хоменка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 240 с.*).

Видання, яке ви тримаєте в руках, присвячене низці актуальних питань взаємозв'язку правової доктрини та правничої освіти і є логічним продовженням фундаментального дослідження «Розвиток правничої освіти як складова правової реформи», що здійснюється Науково-дослідним інститутом правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України, починаючи з 2021 року.

Збірник містить вісім ґрунтовних наукових статей, присвячених методологічним засадам проведення юридичних досліджень, проблемі незадовільної якості юридичної освіти, впливу правової доктрини на формування світогляду та професійного мислення правника, окремим питанням застосування правової доктрини у сфері професійної підготовки суддів, академічному плагіату як виду порушення академічної доброчесності, науковим та освітнім аспектам гармонізації законодавства України та Європейського Союзу, низці галузевих питань використання правової доктрини в освітньому процесі, а також результати анкетування щодо дослідження наукової теми «Розвиток правничої освіти як складова правової реформи».

Видання адресоване науковим і науково-педагогічним працівникам закладів вищої освіти та наукових установ, докторантам, аспірантам та всім, хто цікавиться актуальними питаннями розвитку правничої освіти, зокрема проблемою визначення місця і ролі правової доктрини в освітньому процесі.

О.О. Кот,

*директор Науково-дослідного інституту
правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України*

А.Б. Гриняк,

*заступник директора Науково-дослідного інституту
правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України з наукової роботи*

М.М. Хоменко,

*завідувач відділу приватноправових досліджень
Науково-дослідного інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України*

Костицький Михайло Васильович,
*доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) Національної академії правових наук України,
член-кореспондент Національної академії педагогічних наук
України, заслужений юрист України, головний науковий
співробітник відділу приватноправових досліджень
Науково-дослідного інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України*

МЕТОДОЛОГІЇ ПІЗНАННЯ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ ЯК НАУКОВО- ПРАКТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ¹

Юриспруденція є науково-практичним комплексом поряд з медициною, педагогікою, психологією, технікою, суть якого полягає у нерозривному зв'язку теорії і практики, в тому, що теорія забезпечує розвиток практики, а остання забезпечує замовлення та ставить вимоги перед теорією.

Науково-практичний комплекс відзначається цілісністю, системністю, взаємовпливом, взаємозв'язками його складових, неможливістю існування теорії без практики і, навпаки, – практики без теорії. Тому і пізнання в цьому комплексі на теоретичному рівні чи на рівні практики теж взаємопов'язане. Пізнання при цьому проявляється як творча діяльність суб'єкта пізнання, орієнтована на отримання достовірних даних про об'єкт і предмет пізнання.

Залежно від функціонального призначення, характеру і вже наявного знання про об'єкт і предмет, засоби, методи і методології пізнання воно може проявлятися як буденне, міфологічне, релігійне, художнє, філософське і наукове. Центральним аспектом пізнання є проблема істини як адекватного відтворення сутнісних характеристик об'єкта і предмета.

¹ Цей розділ є відображенням статті Костицького М.В. Методології пізнання в юриспруденції як науково-практичному комплексі. *Нове українське право*. Вип. 2. 2023.

У структурі пізнавальної діяльності виділяється чуттєвий і раціональний рівні. Чуттєве пізнання пов'язане із функціонуванням органів відчуття і є результатом безпосередньої взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання. І це обумовлює конкретність, індивідуальність і ситуативність отриманого знання. Раціональне пізнання досягається завдяки логічним операціям за допомогою понять, суджень, умовисновків. Власне раціональне пізнання є основою наукового або теоретичного пізнання. У пізнанні також важливу роль відіграє інтуїція, яка є проявом безсвідомого.

В юриспруденції як науково-практичному комплексі проявляється як чуттєве, так і раціональне та інтуїтивне пізнання: іноді важко розмежовувати їх прояви як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Інакше кажучи, і в юридичній теорії, і в юридичній практиці можуть використовуватись ті ж форми, рівні і методи пізнання. Остатні пов'язані з методологією пізнання, яка в системі «метод – методика – методологія» виступає верхнім світоглядним рівнем, який базується на вже наявних теоріях, доктринах, концепціях.

Методологію часто плутають з методикою як технологією застосування того чи іншого методу пізнання. І цікаво, що в юриспруденції цим грішать більшість теоретиків і практиків. Показовим є те, що фахівці вищого рангу в юриспруденції все ж пов'язують методологію зі світоглядним рівнем пізнання.

Методологія як термін складається з двох слів, де метод розуміється як шлях до чогось, простеження, дослідження, спосіб досягнення мети, сукупність прийомів й операція теоретичного чи практичного освоєння дійсності, а логос – це поняття, вчення, наука. Тобто методологія – це вчення про метод пізнання, сукупність прийомів дослідження, теорію чи концепцію, яка є основою певного методу пізнання.

В юриспруденції сьогодні щодо методології пізнання виділяються два підходи: сциєнтичний (науковий) і філософський. Перший розуміється як застосування загальнонаукових методів, таких як системний, соціологічний, кібернетичний та інші в юридичній теорії (здебільшого) і практиці. Особливо популярним такий підхід був в останній чверті ХХ ст. Застосування загальнонаукових методів у певній мірі збагачувало юридичну науку, однак їх застосування сприяло поширенню думки про відособленість юриспруденції, особливо її теоретичної частини.

Філософський підхід полягає в тому, що принципи, закони і категорії філософії застосовуються для пізнання права, держави, їх генези, прояву, функціонування. Філософський підхід домінував у 20-х рр. ХХ ст. Пізніше він на півстоліття був ідеологічно заборонений та замінений радянським нормативізмом. Відроджений у 70-х рр. ХХ ст. він поєднував пізнання в юриспруденції з методом матеріалістичної діалектики як універсальним, єдино правильним й ієрархічно вищим за конкретно- і загальнонаукові методи.

Тотальну критику такої методології здійснив австрійський філософ і мислитель, автор ідеї методологічного анархізму Пауль Фейєрабенд¹. У своїй головній праці «Проти методологічного примусу» він порівнює методологію з ідеологічним примусом, силою, яка є зверхньою над людиною і державою і яка мусить бути скинута з цього п'єдесталу. Він відкидає піраміду методологій і відстоює право в першу чергу вченого вибирати чи творити методологію.

Упродовж кількох років Національна академія правових наук України готувала двадцятитомну Велику українську юридичну енциклопедію. Одним з перших вийшов том «Філософія права». Так, у наведеному томі в статті, присвяченій методології правового пізнання, йдеться знову про чотири групи методів такого пізнання: філософські, загальнонаукові, окремо наукові та спеціальні методи пізнання. Хоча не вказується про ієрархію методів, все ж із тексту і контексту випливає, що така ієрархія існує. Актуалізується питання методологічного плюралізму та методології, які є прийнятими чи рекомендованими в рамках науково-дослідних програм. Ким прийняті, так ким рекомендовані?! Чи не йдеться у наведеному контексті про повернення до старих часів, коли методологія була «прийнята» і «рекомендована»?

Крім того, виділяються концептуальний й інструментальний рівні методології правового пізнання. Концептуальний рівень охоплює парадигми, принципи, концептуальні підходи, теорії і концепції, що визначають загальний стан і спрямованість пізнання. Інструментальний рівень охоплює методи, концепти, категорії, поняття, тобто інструменти, які охоплюють евристичну функцію.

¹ Feyerabend P.K. Against Method. Outline of an anarchistic theory of knowledge. London, 1975.

Убачається, що наведені фрагменти трактовки методології пізнання в юриспруденції є нічим іншим як прийнятою в догматичній теорії права тенденцією все класифікувати, розкласти по полицях, втиснути в поняття і категорії. Інакше кажучи, «забетонувати», надати незмінної форми і змісту. Справа з методологією пізнання в юриспруденції і простіша, і складніша. Простіша в тому, що немає потреби втискувати в рамки методології те, що стосується загальних засад епістемології, неперевіраних і недоведених гіпотез чи фрагментів теорій, вилучених із контексту чи «притягнутих за вуха» положень природничих наук.

Складність ситуації полягає в тому, що об'єкт і предмет пізнання в юриспруденції є вторинними. Право і практика його застосування не існують першопочатково і об'єктивно як об'єкти і предмети природничих наук. У праві і практиці його застосування значну роль відіграють суб'єктивні фактори. Право (та й закони і нормативні акти) творять люди, розділені історичними, культурологічними, економічними, фінансовими, політичними та іншими межами. Звичайно проявляється еволюційна інтеграція людства. Спроба прискорити цей процес через т.з. глобалізацію закінчилася крахом. Тому коли йдеться про юриспруденцію, то принаймні у західній її моделі спостерігається інтеграція, взаємодія і взаємовпливи двох класичних систем: романо-германської (континентальної) та англо-американської. Діяльність міжнародних і європейських інституцій (у т.ч. судів) є тому підтвердженням.

Україна, яка взяла курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, теж долучена до цього процесу. Як результат – юриспруденція нашої країни і в теоретичному, і в нормативному виразі та в практичній площині право- і застосування стає подібною до європейської та західної у цілому.

Цікавим і показовим є факт, що європейські й всі західні юристи (особливо науковці) не дуже переймаються проблемами методології (як і проблемами філософсько-правовими взагалі). Убачається, що це зумовлено прагматизмом західної культури взагалі та юридичної зокрема. Однак накопичений західними юриспруденціями досвід і знання (особливо результати юридичної практики) потребують теоретичного переосмислення й узагальнення, тому і простежується зростання інтересу юристів до філософських та теоретико-правових досліджень.

Виходимо з того, що методологія пізнання в юриспруденції є систематизованою сукупністю філософських і наукових теорій, концептуальних ідей (моделей), методологічних принципів, парадигм і методів. Інакше кажучи, той, хто досліджує юридичну теорію і практику, може здійснювати вибір між вже наявними вченнями чи теоріями, обирати розроблені на їх базі принципи і методи пізнання та застосовувати в своїй пошуковій діяльності.

Методологій і методів, які використовуються в юридичному пізнанні, може бути дуже багато. Ніхто з дослідників чи практиків не зобов'язаний дотримуватись «загальнообов'язкових», «рекомендованих» чи «неминутих» методологій і методів. У теоретичному пізнанні дослідник сам обирає ту теорію вчення і методи, які він використовуватиме, або творить методологію самостійно (якщо він на це здатний).

В юридичній практиці ситуація дещо інша (складніша). Тут необхідним є застосування історичної, логічної, компаративної, лінгвістичної та можливо деяких інших методологій, необхідних при правозастосуванні. Практика є перевіркою теоретичних концепцій і теорій. Вбачається доречним відкинути формулу «практика є критерієм істини». Практика може перевіряти істинність теоретичних міркувань, але не вона єдина визначає, що є істинним, а що ні. Практика може зорієнтовувати теоретичні дослідження, виставляти певні замовлення перед теорією, однак юридична практика не меншою мірою як теорія є динамічна, змінна та така, що трансформується. І тому, аби вона була більш стабільною, для неї і рекомендується використання відносно стабільних методологій.

Одночасно вбачається необхідним констатувати: немає абсолютної, єдино правильної і назавжди даної методології пізнання в юриспруденції. Вибір методологій пов'язаний із загальним і професійним рівнем дослідника чи юриста-практика. Теоретик сам обирає методи дослідження, що ґрунтуються на певній методології. Він «розташовує» методології «по горизонталі» чи творить з них систему, використовуючи навіть методи з різних методологій.

Метод матеріалістичної діалектики має бути вилучений з пізнання в юриспруденції як помилковий. Діалектичний метод (за Г.В.Ф. Гегелем) може використовуватись у філософсько-пра-

вових чи теоретичних дослідженнях досить обережно з огляду на його надзвичайну складність. Юристи, як правило, більше схильні до використання догматичної методології.

З огляду на викладене можна дійти деяких висновків про те, як і які методології пізнання в юриспруденції є доцільними і корисними:

1) необхідно відмовитися від ієрархій методологій: немає методологій «вищих» і «нижчих»;

2) методології слід розташувати по «горизонталі» і використовувати їх може теоретик на власний розсуд;

3) не обов'язково обмежуватися якоюсь методологією; можна використовувати методи з різних методологій; тобто методика конкретного теоретичного дослідження може виглядати як мозаїка методів;

4) методологія як вчення потрібна юристу-досліднику чи практику як інструмент для розвитку світогляду; він не зобов'язаний ставати «правомірним» нормативістом, юс натуралістом, герменевтиком, феноменалістом, позитивістом тощо.

Шумило Микола Єгорович,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
головний науковий співробітник відділу приватноправових
досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії
правових наук України

ПРОБЛЕМА НЕЗАДОВІЛЬНОЇ ЯКОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ, АБО ЧОМУ МАЄМО ТЕ, ЧОГО НЕ ПОВИННІ МАТИ?¹

1. Від довшого часу різноманітні критичні висловлювання щодо якості юридичної освіти в Україні пострадянського періоду набули без перебільшення характеру загального місця. І хіба що лише ледачий може відмовити собі в приємності жбурнути критичного камінця в город юридичної освіти. В різних фахових і публіцистичних аналізах, не кажучи вже про відомі юридичному загалові проекти концепцій реформування юридичної освіти, цілком очікувано називаються й причини подібного стану речей. Згадуються, зокрема, такі сентенції, від яких вже давно оскома: «недосконалість методичного забезпечення освітнього процесу»; «підготовка юристів у непрофільних навчальних закладах»; «існування заочної форми навчання»; «невідповідність освітніх програм вимогам практики»; «комерціалізація юридичної освіти»; «вишкіл юристів навчальними закладами силових відомств»; «недостатня увага до вивчення міжнародних стандартів юридичної освіти»; «брак у студентів аналітичного і критичного мислення»; «домінування нормативного підходу у тлумаченні законодавства і практики його застосування» *et cetera*.

¹ Цей розділ є відображенням статті Шумила М.Є. Проблема якості юридичної освіти або чому маємо те, чого не повинні мати? *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. № 3.

2. Відтак, цілком резонно авторами пропонується й безліч відповідних рецептів щодо подолання ганджів у сфері юридичної освіти.

У першу чергу йдеться про такі вже давно відомі сюжети, як: «вдосконалення освітніх програм»; «робочих навчальних планів»; «силабусів»; «ускладнення практичних завдань»; «зменшення кількості лекційних курсів»; «залучення для викладання практичних працівників» тощо. Це все правильно і ніхто при здоровому глузді не збирається сперечатися *in merito*. Біда в тому, що всі зазначені вище причини мають другорядний, похідний характер, а тому марна концентрація реформаторської уваги і зусиль саме на роботі з ними постійно спричиняє, на жаль, не менш відомий ефект під назвою «хотіли як ліпше, а вийшло як завжди»... Тому, аж ніяк не применшуючи ваги й значення згаданих вище *facta negativa*, вважав би за доцільне виділити вузлові проблемні ситуації нашої вітчизняної юридичної освіти, щоб за результатами системного аналізу можна було б опрацювати комплексну програму їхнього послідовного вирішення.

3. На мою думку, методологічна реконструкція виникнення наявної ситуації у царині юридичної освіти дозволяє виявити дві основні групи причин, до яких, вважаю обґрунтовано, відніс би: а) питання браку в державі належної освітньої політики та незадовільного державного регулювання відносин у системі діяльності з готування юридичних кадрів. Як показові тематичні ілюстрації можна, зокрема, навести такі чинники: підготовка надмірної кількості юристів у країні, у тому числі правознавців у непрофільних закладах вищої освіти; необґрунтовано надмірна комерціалізація юридичної освіти; наявність формалізму, зловживань і корупції у ході ліцензування та акредитації вишів відповідних освітніх послуг тощо; б) питання професійної кваліфікації та реальної спроможності науково-педагогічних працівників здійснювати навчальний процес в обсязі вимог, задекларованих компетентними державними інституціями, адже від їхньої наукової і педагогічної професійності неабиякою мірою залежить і бажана якість навчального процесу.

Доводиться констатувати, що, на жаль, цей блок питань чомусь стабільно перебуває поза межами належної уваги чисельних коментаторів і експертів, хоча ніхто з них і не заперечує очевидно-

го факту: в тандемі «науково-педагогічні працівники – студенти» провідна роль належить саме науково-педагогічним працівникам. Саме ці «пролетарі» навчального процесу знаходяться на вершині переверненої піраміди освітньої діяльності й саме над ними велично вивисується її адміністративна надбудова – завідувач кафедри, декан, проректори з навчальної і наукової роботи, ректор *et cetera*. Як тут не згадати влучне прислів'я «До готового хліба знайдеться губа»... Ця констатація вимагає проведення аналізу статусно іміжевої ситуації, в якій опинилися науково-педагогічні працівники ЗВО, що здійснюють професійний вишкіл юристів.

3.1. Зрозуміло, що політичні, економічні та соціальні трансформаційні процеси, котрі відбуваються в нашій країні вже понад тридцять років, спричинили низку проблем і в царині української юриспруденції, зокрема в її кадровому блоці. Вони, в першу чергу, стосуються прагматичних питань професійної кваліфікації науково-педагогічних працівників та їхньої реальної спроможності професійно вирішувати поставлене перед ними складне і відповідальне завдання – готувати сучасних вітчизняних юристів на рівні європейських освітніх стандартів. На превеликий жаль, вважаю, відповідь на поставлені запитання має звучати невтішно – «ні»... Тому, сказавши «а», треба й сказати «б», тобто спробувати уявити статус і образ мислення сучасного вітчизняного викладача юридичних дисциплін.

3.2. Почнемо аналіз із виділення в корпусі викладацького складу двох його основних груп. До першої з них (десь десять відсотків від загальної кількості науково-педагогічного складу з науково-педагогічним стажем до десяти років) можна віднести належно підготовлених науково-педагогічних працівників. Вони, як правило, мають належну наукову підготовку, цілком достатній педагогічний досвід читання лекцій і проведення семінарських та практичних занять; постійно у пошуку нових ідей та практик їхньої реалізації. Можна сказати, що вони становлять фундамент відповідної кафедри, дозволяючи їй – повз усі негаразди – тримати планку якості підготовки майбутніх юристів. Знову ж таки, на жаль, цього вже не можна сказати про другу групу науково-педагогічних працівників (десь десять відсотків від загальної кількості науково-педагогічного складу з науково-педагогічним стажем до десяти років). Висловлюючись метафорично, вони є дітьми свого часу, адже

як науково-педагогічні працівники формувались у геть відмінних умовах, ніж їхні старші колеги. Йдеться, в першу чергу, про умови, в яких вони здобували і далі здобувають свої наукові ступені та вчені звання.

І тут треба сказати, що вже згадуваний процес комерціалізації науки, що розпочався після 1991 р., а також запровадження процедур ліцензування і акредитації, можливість успішного проходження яких знаходилась у прямій залежності від кількості кандидатів і докторів юридичних наук на кафедрі і на факультеті, спровокували створення цілої індустрії їхнього штампування: «Дайош країні кандидатів і докторів!». Зрозуміло, що радянські шлюзи-стандарти не витримали такого тиску і в юридичну науку кон'юнктурно кинулася ціла армія всіх, кому тільки не ліньки – від практичних працівників правоохоронних органів до різного роду сановного чиновництва й депутатства, які в радянський період про щось подібне навіть і помислити б не наважились. Вони, звісна річ, не дуже ускладнювали собі життя роботою над написанням дисертацій: для чого напружуватися, коли є гроші, а поруч соціально вражені в порівнянні з радянським часом професори і доценти, які до того ж швиденько зійшли на злидні. Тому вони і змушені були вдаватися до наукового заробітчання, «допомагаючи» отримати дипломи кандидатів і докторів наук усім охочим викласти певну суму.

Якщо ж повернутися до наших юридичних вишів і «незахищених» викладачів, то тут відразу второпали суть політичного моменту: «Вченим можеш ти не бути, а захищеним бути зобов'язаний», тим паче, що машина захистів, набравши обертів, вимагала для свого збереження щоразу більше «сировини». Проведене нами опитування 83 науково-педагогічних працівників-юристів показало, що 96,4% мають наукові ступені і вчені звання. Правди ніде діти, одночасно зі стрімким зростанням кількості кандидатів і докторів наук не менш стрімко падав фаховий і науковий рівень більшості носіїв цих учених звань. Відтак, на мою думку, ніхто не буде заперечувати того очевидного факту, що останніми роками юридична наука практично втратила свою фундаментальність, а головне – навички виявлення проблем і способів роботи з ними. Вдалою ілюстрацією результатів розглядуваних процесів може бути Кримінальний процесуальний кодекс 2012 р. Проєктна частина роботи над ним, на слухну думку В.П. Гмирка, здійснювалася не на підставі

добре відпрацьованої теоретичної моделі кримінального процесу, а швидше методом пошуку та еkleктичного склеювання фрагментів процесуальних порядків різних типологій¹; доречно в цьому плані також підкреслити, що В.Н. Точилівський, оцінюючи цей КПК, влучно назвав його «гібридом процесуальних моделей»². Відверто кажучи, для вітчизняної науки чинний КПК став несподіванкою. Тому до цього часу його окремі положення не сприймаються певною частиною науковців і занадто повільно реалізуються на практиці.

Відтак, цілком зрозуміло, чому сучасна українська наука кримінального процесу, з'їхавши з рейок «нормальної» науки, захопилася переважно коментуванням чинного законодавства і судових прецедентів, і то не маючи для цього концептуальної теоретичної основи. Однак це ще пів справи. Біда в тому, що в чималій частині наукових і науково-педагогічних працівників, на мою думку, склалося хибне уявлення про науку взагалі і юридичну науку зокрема як геть не обтяжливий процес пошуку і обстоювання так званого «сто першого погляду». Цим «науковцям», мабуть, невтямки, що наука – це аж ніяк не ретельне (частіше – побіжне) «обсмоктування» чогось вже відомого; наука, вважаємо, це, в першу чергу, пошук і генерування нових, інакше кажучи, «проривних» ідей, а не марне шукання ідеальних юридичних визначень (дефініцій).

Як слушно зазначає В. Єрмаков, наука є сферою творчої діяльності, примусити займатися нею не можна, нею можна лише зацікавити³. У цьому контексті варто звернути увагу й на той сумний факт, що наші викладачі в переважній більшості переймаються готуванням «наукових» статей не з власної творчої ініціативи, не з прагнення сказати своє слово в науці, а керуючись прагматичними міркуваннями, наприклад, для того, щоб пройти переобрання за конкурсом, щоб виконати контрактні зобов'язання чи плани кафедри або вимоги щодо кількості публікацій, потрібних для захисту їхніх майбутніх дисертацій. Ця теза також підтверджується опиту-

¹ Гмирко В.П. Генеза теорії доказів вітчизняного кримінального процесу: методологічна рефлексія. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 2(12). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15hvpmmr.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

² Точилівський В.Н. Новый УПК Украины – гибрид процессуальных моделей. URL: http://interjustice.blogspot.com/2013/02/blog-post_23.html (дата звернення: 19.09.2023).

³ Єрмаков В. Яку науку має фінансувати держава? URL: https://zn.ua/ukr/science/yakunauku-maye-finansuvati-derzhava-267373_.html (дата звернення: 19.09.2023).

ванням 83 науково-педагогічних працівників, із яких на питання: «Що мотивує Вас готувати наукові статті, навчальні посібники, монографії?» – 61, 4 відповіли «виконання планових і контрактних зобов'язань», лише 31, 4% – «творче натхнення».

Ця ситуація є також і закономірним результатом того, що адміністрація вишу, оцінюючи результати наукової діяльності викладача, керується в першу чергу кількісними, а не якісними показниками. Питання ж щодо того, чи можуть вони використовуватися в навчальному процесі, які у них вирішуються наукові проблеми, нікого не цікавить. І як тут не згадати відомий мем тієї ж радянського доби «Дайош країні вугілля, хоч дрібного, але багато!». Тому годі дивуватися, що виховані у подібних стандартах розуміння науки і наукової діяльності викладачі геть далекі від ідеалістичного образу, який вимальовується, коли читаєш відповідну тематичну літературу та вишівську «нормативку».

3.3. Ще однією не менш важливою проблемою є деградація системи готування кадрів у юридичних вишах. Це призвело до того, що, наприклад, аби отримати відповідну посаду на кафедрі часто-густо вистачить для претендента мати лише науковий ступінь. Усе просто: три роки аспірантури – захист – рік чи два на відповідній посаді – і ось вже готовий доцент кафедри. Майже точнісінько як в Інституті червоної професури! Це стало початком розмивання фундаменту інституту ступінчатого готування викладацького складу, який передбачав обов'язковий конкретний термін перебування на посадах асистента, викладача, старшого викладача, доцента і професора. Наприклад, посаду професора можна було обійняти особою, яка мала не менше 10 років педагогічного стажу роботи в штаті кафедри за наявності в неї наукового ступеня доктора наук.

Правда, до числа таких осіб чомусь віднесли і тих, хто працює за сумісництвом (на жаль, і пострадянське освітнє законодавство зберегло цю норму). І що тоді виходить: навіть простий арифметичний розрахунок показує, що 10 років перебування на 0, 5 ставки за сумісництвом не можна прирівняти до 10 років педагогічного стажу тих осіб, що виконують трудові функції на постійній основі у штаті вишу. У результаті на посадах науково-педагогічних працівників опинилися особи без достатнього науково-педагогічного досвіду роботи, хоча відомо, що підготовка і виховання кваліфікованого науково-педагогічного працівника справа не одного року.

Досвід і практика свідчать, що право на читання лекцій, як правило, науково-педагогічний працівник отримує після 7–8 років проведення семінарських і практичних занять, і то за умови належної науково-педагогічної підготовки. Штучне ж збільшення кількості кандидатів і докторів призвело до того, що, на жаль, у вишах нехтують цим цілком виправданим правилом. Тому часто лекційні заняття проводять особи, котрі не мають потрібного досвіду педагогічної і наукової діяльності. В цьому зв'язку треба також зазначити, що багатолітня практика діяльності вишів викристалізувала дуже ефективну функціональну структуру кафедральних колективів, яка охоплювала дві ланки (групи) науково-педагогічних працівників: перша ланка – лектори (як правило, професори, доктора наук); друга – фахівці, що переважно проводили семінарські і практичні заняття – доценти кандидати наук та викладачі-асистенти. На жаль, в окремих сучасних кафедральних колективах цю практику відправлено в організаційне небуття, внаслідок чого втрачено аж так потрібну збалансовану пропорцію між кількістю більш фахово підготовлених і досвідчених викладачів та їхніми менш досвідченими колегами.

Це, зрозуміло, очікувано призвело до негативних наслідків. Йдеться про те, що за такої організації праці педагогічного колективу порушуються принципи кооперації, коли кожен викладач має виконувати властиву йому функцію, спрямовану на досягнення спільного бажаного результату: досвідчені професори покликані забезпечувати викладання лекційного курсу на рівні сучасних вимог, адже на те вони і професори, а доценти та асистенти проводять семінарські і практичні заняття, розвиваючи сюжетні лінії, визначені лекторами-професорами. Недарма в наказах ректорів окремих вишів зазначається, яку кількість лекцій і семінарських занять за навчальний рік зобов'язаний виконати професор, доцент чи викладач. Такий підхід покликаний брати до уваги потребу спеціалізації, коли визначаються критерії навчального навантаження науково-педагогічних працівників.

Хоч як це прикро, але сучасні адміністрації вишів не завжди дотримуються вимог зазначеної вище функціональної структури. Треба також наголосити, що цьому неабияк сприяє практика вишівського нормування навчального навантаження науково-педагогічних працівників. Наприклад, не раз у нормативних приписах вишів

не диференціюються різновиди аудиторного навантаження залежно від посади викладача. Тому у тижневому, а відповідно місячному та річному навантаженні професора може бути більше семінарських і практичних занять, ніж лекцій. Знову кепський приклад: протягом тижня професор одного із авторитетних вишів проводить 9 пар, із яких 3 лекції (в тому числі на потоках магістрів і аспірантів). Годі дивуватися, що в подібних умовах він перетворюється на звичайнісінького ремісника від педагогіки, геть позбавленого можливості творчо працювати. Я ж налаштований думати, що згаданий розподіл різновидів навантаження не є раціонально обґрунтованим. Припускаючи, що шановні опоненти можуть заперечувати мені, мовляв, на кафедрах у зв'язку зі збільшенням кількості докторів наук автоматично збільшується і кількість посад професорів. Вважаю, що це хибна позиція: в жодному нормативному акті як радянської доби, так і тепер не було імперативної вимоги призначати доктора наук лише на посаду професора. Нагадаю, що колись в європейському університетському середовищі було прекрасне правило – про досягнення найвищого ступеня кар'єрного зростання можна було вести мову лише тоді, коли фахівець діставав право читати лекції студентам; тому виникала і негласна конкуренція серед лекторів. А що маємо сьогодні? Відповідаю. Мені доводилося неодноразово *ex officio* відвідувати лекції окремих докторів наук і можу сказати, що були прикрі випадки, коли вони не читали лекції *sensu stricto*, а вправлялись у коментуванні законодавства, не ускладнюючи собі життя встановленням контакту з аудиторією, діалогом зі слухачами, не виділяючи головного в лекційному матеріалі, не аналізували практику застосування законодавства тощо. Звісно, що у нормальних студентів прагнення відвідувати такі лекції вже точно не буде...

3.4. Тепер перейдемо до наступної позиції. У ст. 33 Закону України «Про вищу освіту» ніби однозначно зазначається: кафедра – це базовий структурний підрозділ закладу вищої освіти..., що проводить освітню методичну та/або наукову діяльність за певною спеціальністю (спеціалізацією) чи міжгалузевою групою спеціальностей, до складу якого входять не менше п'яти науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, і не менше як три з них мають науковий ступінь або вчене (почесне) звання. Слово «базовий» тлумачиться як «основний, необхід-

ний, опорний, без якого інше існувати не може». Звісно, що коли немає науково-педагогічних працівників і студентів, то немає і самого навчального закладу. Усі прекрасно розуміють, що освітній процес відбувається у навчальних аудиторіях, бібліотеках, але аж ніяк не в кабінетах чиновників.

Якщо це так, то тоді за такою логічною схемою має бути і структуроване відповідне законодавство, правильно розставляючи пріоритети в діяльності вишів. Звісно, що найбільш знаковими, авторитетними посадами у виші мають бути науково-педагогічні працівники (професори, доценти, викладачі) Тому логічно створити такі умови, щоб займати ці посади було престижно і вигідно. Однак звернімось до Закону України «Про вищу освіту». Відразу можна помітити, що в ньому закладено зовсім іншу філософію, успадковану від радянського адміністративно-командного стилю регулювання суспільних відносин. Тому не дивина, що спочатку в ньому ретельно викладаються вимоги до освіти, а потім – не менш ретельніше нормується діяльність Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, визначаються вимоги і умови призначення керівників навчального закладу і структур, що обслуговують навчальний процес.

Якщо йдеться про основних (базових) фігурантів освітнього процесу, то в ст. 55 цього Закону, наприклад, у загальній структурі вишівських посад посада професора в навчальному закладі значиться після посад директора музею, директора бібліотеки, знаходячись аж ... на сьомому місці. Всім давно відомо, що престижними посадами у виші є ті з них, що пов'язані з адміністративно-розпорядчими повноваженнями. Одне слово, законодавець і його натхненники ієрархію посад науково-педагогічних працівників побудували чітко до засад адміністративно-командної логіки: на горі вже згадуваної вище переверненої піраміди перебувають різноманітні вожді, командири і начальники, а на самісінькому її низові – постать педагогічного «орача» – тобто того, хто безпосередньо здійснює освітню діяльність. Тому не випадково у виші престижно посідати керівну посаду: тут тобі, пане начальнику, і авторитет, і висока заробітна плата, і не треба горло надривати на кількох парах на день. Якщо йдеться про оплату праці, то відповідно до Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів, організацій окремих галузей бюджетної сфери в додатку 2

до наказу Міністерства освіти України від 02.04.1993 № 90 встановлено такі тарифні розряди: ректор 23–24, директор філіалу 19–20, декан 20–21, завідувач кафедри (професор) 20–21, професор 20, доцент 19 розряд, старший викладач – 17, викладач асистент – 16 розряд, викладач-стажист 15 розряд. Зрозуміло, що чим вищий розряд, тим вища плата. І як тут ще не згадати про заробітну плату окремих чиновників Міністерства освіти і науки та управлінського персоналу вишів порівняно з викладачами. Наприклад, заступник Голови Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за рік отримав заробітну плату в розмірі 1033243 гривень! Немає чого казати – справжня турбота про забезпечення якості вищої юридичної освіти, якої, як виявляється, немає... Низька заробітна плата науково-педагогічних працівників з огляду на їхню високоінтелектуальну працю невпинно позбавляє педагогічну професію престижного статусу. Це вже невблаганно торує шлях до деградації самої системи освіти і науки в Україні.

Хотів би також звернути увагу на той факт, що разом із збільшенням навчального навантаження науково-педагогічних працівників ще додатково завантажують «паперовою» роботою, пов'язаною з готуванням різноманітної звітності для адміністрації, готуванням, доопрацюванням, переопрацюванням навчально-методичної документації, виконанням різного роду запитів, сумнозвісним підрахунком балів тощо, що, до речі, в часовому вимірі ніде не обліковується. Подібні «вправи» потребують чималих витрат робочого часу викладача, часто супроводжуються психоемоційними навантаженнями, які неабияк вимотують викладача, оскільки дуже часто згадані необліковані роботи виконуються за схемою «сьогодні на вчора», перетворюють *a priori* творчу працю викладача на її профанацію. Тому, на мою думку, існують підстави говорити про, м'яко кажучи, надмірну бюрократизацію навчального процесу, коли освітянське чиновництво, вирішуючи справу з проблеми якості готування юристів, намагається вирішити це шляхом створення набору формальних вимог і практик, виконання яких перетворить, за їхнім задумом, викладацьку «сировину» на високоякісний творчий продукт. Реалізація такої, *sub venia verbo*, освітянської «політики» невинувато стає головним, стратегічним напрямом діяльності навчального закладу, підміняючи собою складну реальну роботу з готування науково-педагогічних кадрів, спроможних забезпечити

належну якість освітнього процесу; в сухому залишку програють усі – і виші, і викладачі, а головне – програє студент і практика правозастосування. Важко позбутися враження, що освітянське керівництво якось забуло, що головне освітянське дійство відбувається саме в навчальній аудиторії і слід дивитися, як подається лекція, контролюється опанування навчального матеріалу.

3.5. Складно бути освітянським професіоналом – професором чи доцентом ще й з тієї причини, що їхня виробнича діяльність залишається далеко не вноормованою. Так, у ст. 56 Закону України «Про вищу освіту» зазначається, що «робочий час науково-педагогічного працівника включає час виконання ним навчальної, методичної, наукової, організаційної роботи та інших трудових обов'язків. Норми часу навчальної, методичної, організаційної роботи визначаються закладом вищої освіти. Максимальне навчальне навантаження на одну ставку науково-педагогічного працівника не може перевищувати 600 годин на навчальний рік. Види навчальної роботи науково-педагогічних працівників відповідно до їх посад встановлюються закладом вищої освіти за погодженням з виборними органами первинних організацій профспілки (профспілковим представником)». Як бачимо, в цій нормі викладено засади підходів до унормування різновидів і обсягу робочого часу. Конкретизацію ж робочого часу науково-педагогічних працівників віднесено до компетенції вишів. Практика її реалізації, на жаль, не завжди зважає на особливості науково-освітньої діяльності. Наприклад, яким має бути щоденне, щотижневе аудиторне навантаження викладача вишу. Із 83 опитаних нами науково-педагогічних працівників вказали, що щотижневе навантаження: 18,1% – 12 годин; 14,5% – 10 годин; 9,6% – 8 годин; щоденне навантаження: 31,3% – 4 години; 24,1% – 6 годин; 22,5% – 2 години; 39,8% вказали, що навантаження перевищує нормативи, встановлені у навчальному закладі. І ще один прикметний факт: з невідомих причин не заводиться до обсягу робочого часу час готування лектора до проведення лекцій й інших видів навчальних занять. І як тут не згадати й про доконечну потребу диференціювати час готування лекційних курсів на потоках бакалаврів, магістрів, аспірантів. Це різного ступеня складності лекції, які потребують неоднакової кількості часу для їхнього готування. Бракує також і чітких критеріїв обліку робочого часу, коли викладач виконує методичну та наукову роботу. Ви-

вчення практики вишів у цьому плані дозволяє стверджувати, що різноманітні організаційні невизначеності, пов'язані з критеріями обліку робочого часу, прогнозовано призводять до різних адміністративних зловживань, які зумовлюють непропорційний розподіл різновидів навантаження відповідно до характеру кваліфікації науково-педагогічного працівника.

На мій погляд, існування вище згаданих та інших проблем, пов'язаних з робочим часом науково-педагогічних працівників, зумовлено браком належного правового регулювання як на рівні законодавства, так і нормативних актів відповідних вишів. Наприклад, із тексту ст. 57 і 58 Закону України «Про вищу освіту» випливає, що зміст трудової функції науково-педагогічних працівників – це коло їхніх прав і обов'язків. Ніби все зрозуміло. Однак у ст. 57 цього Закону окремі права викладено досить абстрактно, тобто без належного алгоритму їхньої реалізації, який би гарантував їхню практичну реалізацію. Те ж саме стосується і окремих обов'язків науково-педагогічних працівників, викладених у ст. 58 Закону, наприклад, «забезпечувати викладання на високому науково-теоретичному і методичному рівні, проводити наукову діяльність».

Проведене нами соціологічне дослідження серед науково-педагогічних працівників переконливо свідчить, що вони, як правило, не мають реальної можливості систематично працювати над підвищенням свого теоретичного і наукового рівня з причини надмірного аудиторного навантаження та перманентною переробкою методичної документації. Так, із 83 опитаних науково-педагогічних працівників 59% вказали, що через перевантаження їм не вистачає часу для ознайомлення з сучасними науковими розвідками і чинним законодавством. Некоректна визначеність трудової функції науково-педагогічних працівників через зазначення складових їхнього робочого часу породжує складні питання з визначенням їхнього обсягу та порядком виконання (норми праці, режим роботи, співвідношення робочого часу і часу відпочинку). З цієї ж причини у контрактах науково-педагогічних працівників, як правило, цитуються приписи відповідних нормативних положень, а права і обов'язки в процесі праці підміняються визначенням кінцевих результатів праці науково-педагогічних працівників за навчальний рік. У цьому зв'язку, вважаю, раціональне упорядкування їхнього робочого часу має здійснюватися через стандартизацію навчальної,

методичної, наукової та організаційної роботи, коли будуть чітко визначені базові складові робочого часу викладача, а також якісні характеристики освітнього продукту.

У цьому зв'язку є очевидний сенс повернутися до положень наказу Міністерства освіти і науки від 7.08.2002 № 450 «Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової та організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів», у якому за виконання певних різновидів навчального навантаження відповідно окреслено норми часу (у годинах). До речі, таку методика обліку педагогічного навантаження викладачів застосовано в Наказі № НУ/14/2022 від 20.01.2022 ректора КПІ ім. Ігоря Сікорського.

Йдемо далі. В ст. 53 Закону України «Про вищу освіту» зазначається, що «науково-педагогічні працівники – це особи, які за основним місцем роботи у закладах вищої освіти проводять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну), мистецьку та організаційну діяльність. Наукова діяльність науково-педагогічних працівників регулюється законом про наукову і науково-технічну та інноваційну діяльність». Така законодавча формула встановлює пріоритети видів діяльності науково-педагогічних працівників». Як можна побачити, на перше місце вже поставлено навчальну діяльність, а потім методичну і наукову. Це положення вже реалізується на практиці. Проте, на мою думку, в такому формулюванні порушено логіку, оскільки за своїм генезисом навчальна діяльність є закономірним наслідком успішної наукової і методичної роботи. Не випадково у наукових джерелах стверджується, що без розвитку юридичної науки не може бути і успішної юридичної освіти. Варто пригадати вислів І.В. Ляйбніца, який чітко визначив пріоритети: «Професор – це особа, яка порастає наукою і навчає студентів», тобто, як колись співалося, «літаки – першим ділом, а дівчата потім». Зрозуміло, що в сучасних умовах реалізувати цю максиму практично неможливо, але керуватися нею, щоб створити реальні умови викладацькому складу, які б дозволили йому бути в доброму тонусі та ефективно займатися наукою – цілком допустимо.

3.6. Протягом багатьох років серед головних вад юридичної освіти називається нехтування освітньою практикою вимог правозастосовної практики. Тут немає чого заперечувати, адже всім зро-

зуміло, що практика є динамічним явищем і тому її треба вивчати, своєчасно коригувати і приводити її у відповідність до вимог поточного моменту. Однак як панацею автори таких закидів пропонують: а) зменшення кількості лекцій і, відповідно, збільшення числа практичних занять; б) більш ширше залучення до викладання авторитетних практиків. З огляду на те, що обговорення цієї споконвічної теми не входить у завдання цієї статті, спробую звернути увагу на лише питання місця викладача у вирішенні цієї проблеми, його реальної спроможності забезпечувати змичку теорії та практики. Відразу виникає тривіальне питання, а чи має пересічний викладач, завантажений по самісінькі вуха виконанням завдань адміністрації, вивчати матеріали найрізноманітнішої юридичної практики, починаючи від практики місцевих судів і закінчуючи прецедентною практикою Європейського суду з прав людини? Той, хто безпосередньо стикався з цією темою, може категорично і однозначно заявити – «ні!» Беремо інший аспект – стажування викладачів в органах практичної юстиції. І тут знову звучить вже знайоме «ні!», адже узвичаєння сучасної організації навчального процесу не залишають жодних сумнівів щодо реальних можливостей науково-педагогічних працівників зануритися в практику бодай на короткий час. Чи вони існують у сучасних викладачів?

Щоб не закінчувати на сумній ноті, нагадаю читачам, що 21 червня 2023 р. Президент України Володимир Зеленський провів нараду щодо стратегії розвитку сфери освіти з участю віце-прем'єр-міністра М. Федорова, міністра освіти та науки О. Лісового¹. Було наголошено, що команда освітньої трансформації готує нову доктрину для України, яка переможе. Дуже сподіваюся, що проблемні питання, порушені в цій статті, стануть об'єктом уваги проєктантів згаданої доктрини.

Одночасно запрошую всіх шановних зацікавлених колег долучитися до обговорення питань, які я намагався бодай хоч якось висвітлити у цій публікації.

¹ <https://ua.news/ua/ukraine/zelenskyj-provel-soveshhanje-po-voprosam-reformirovaniya-obrazovaniya> (дата звернення: 19.09.2023).

Костюченко Олена Євгенівна,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу приватноправових
досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії
правових наук України*

ВПЛИВ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПРАВНИКА

«Право – явище, що виникає одночасно із соціальними формами життєдіяльності, є їх необхідною складовою, уможлиблюючи існування людини й суспільства, стабільність і відтворюваність соціальних станів та зв'язків. Змінюючись, право як соціальний регулятор супроводжує розвиток суспільства разом з усіма його проблемами й викликами, періодами сталості та перетворень. У сучасному соціумі з різноманіттям його соціальних інтересів і відносин право набуває значущості найважливішого способу розмежування й узгодження прагнень учасників суспільних відносин, подолання й попередження конфліктів. У цьому контексті правова тематика має розглядатися в безпосередньому зв'язку з питаннями правової соціалізації індивідів, функціонуванням самоврядних інституцій, демократизацією політичного життя, характерними рисами правової культури суспільства, активною участю соціальних суб'єктів у формуванні очікувань щодо характеру правового регулювання та оцінювання його ефективності»¹.

Отже, право як соціальне явище відіграє важливу роль у впорядкуванні суспільного життя. Завдяки своїм властивостям воно

¹ Петришин О.В. Право як явище та термін. Реформування юридичної освіти: виклики часу. *Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової* / відп. ред. О. В. Кохановська та О.О. Кот. Київ: ПРАТ «Юридична практика», 2019. С. 15.

впливає на поведінку людей, зобов'язуючи їх поводитися певним чином, дозволяючи або забороняючи вчиняти певні дії. Воно має свої закономірності розвитку та залежить від рівня цивілізаційного розвитку суспільства. Такі властивості права забезпечують організацію суспільного життя через закріплення загальнообов'язкових правил поведінки, недотримання яких призводить до негативних наслідків для порушника правових норм.

Розвиток суспільства й демократизація процесів організації суспільного життя надали праву домінантного значення – і врешті-решт сьогодні можна констатувати, що в цивілізованих демократичних державах право виступає стрижнем функціонування держави й організації суспільного життя в ній. Право є показником рівня цивілізаційного розвитку суспільства, і тому сьогодні Україна прагне не лише декларувати себе правовою державою, а й здійснює відповідні кроки для того, щоб функціонування і розвиток її як держави базувалися на принципі «верховенства права». У свою чергу, право є не статичною системою правових норм, що існує й розвивається, а, будучи динамічним соціальним явищем, воно змінюється під впливом соціального запиту суспільства в міру його цивілізаційного розвитку й уявлень про справедливість. Наведене вище свідчить, що право як предмет пізнання є складним явищем і його осмислення та розуміння дії механізму правового регулювання потребують професійної підготовки.

У контексті цього дослідження йтиметься про розвиток юридичної освіти в Україні для підвищення рівня якості підготовки професіоналів у галузі права. Виходимо з того, що здобуття вищої юридичної освіти як процес набуття знань, умінь та навичок має будуватися на тому, що розвиток самого права як системи правових норм істотно залежить від рівня професіоналізму правників (юристів).

Правничі (юридичні) професії. Правники (юристи) як носії знань про право виступають тією соціальною групою працівників, яка, реалізуючи свої здібності до праці, творить, та/або застосовує, та/або тлумачить право. Для юриста головною умовою успішної роботи в галузі права є його знання та вміння тлумачити правові норми й застосовувати їх щодо конкретних обставин справи з метою розв'язання проблеми відповідно до чинного законодавства. За своєю сутністю робота юриста є «шляхом переведення» букви

закону в реальне життя, а тому верховенство права й підтримка стану законності в суспільстві як результат роботи професіоналів у галузі права підвищує довіру суспільства до права та держави в цілому.

Говорячи про правничі (юридичні) професії, не можна оминати положення Конституції України, де у статті 124 закріплено норму, відповідно до якої правосуддя здійснюють винятково суди, а в частині третій статті 127 зазначено, що «на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросчесним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді». Частина четверта статті 148 Конституції України закріплює норму, відповідно до якої «суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності»¹.

Отже, в Основному Законі конституційні засади правосуддя та діяльності Конституційного Суду України, який є органом конституційної юрисдикції, нерозривно пов'язані зі спеціальною професійною підготовкою осіб, які обіймають посади суддів у системі судоустрою України, та осіб, які обіймають посади суддів Конституційного Суду України. Висока соціальна місія суддів здійснювати правосуддя на засадах верховенства права² та забезпечувати верховенство Конституції України³ вимагає від них не лише справедливості та добросчесності, а й високого рівня професійної підготовки, що визначається на рівні Основного Закону як поєднання вищої юридичної освіти та стажу професійної діяльності у сфері права. Саме роль судової гілки влади в демократичній правовій державі обумовлює ретельний професійний добір суддів та вимоги

¹ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

² Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

³ Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

до кандидатів на ці посади – і тому вища юридична освіта є єдиною спеціальною вищою освітою, про яку згадується в положеннях Конституції України.

Водночас правничі (юридичні) професії не вичерпуються посадами суддів, тому й до інших представників цих професій законодавством також висувуються конкретні вимоги щодо професійної підготовки на основі здобутих у процесі навчання компетентностей та стажу професійної діяльності у сфері права. Внаслідок вимогливості до професіоналів у галузі права правничі професії віднесені в Україні до так званих «регульованих професій». Зокрема, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право» належить до Переліку спеціальностей, здобуття ступеня освіти з яких є необхідним для доступу до професій, для яких запроваджено додаткове регулювання¹.

Водночас названий перелік не дає відповіді на питання про перелік юридичних професій, тому для його з'ясування необхідно звернутися до Національного класифікатора України ДК 003:2010 «Класифікатор професій», де у розділі 2 – професіонали, підрозділі 24 – інші професіонали, класі 242 – професіонали в галузі правознавства, прокурорського нагляду, правосуддя та правоохоронної діяльності, у підкласах 2421 – професіонали в галузі правознавства та прокурорського нагляду, 2422 – судді, 2423 – професіонали в галузі правоохоронної діяльності, 2424 – професіонали кримінально-виконавчої служби, 2429 – інші професіонали в галузі правознавства та в групах 2421.1 – наукові співробітники (правознавство), 2421.2 – адвокати та прокурори зазначаються конкретні назви юридичних (правничих) професій².

Вагомість і соціальна роль правників у побудові й розвитку демократичної, соціальної, правової держави, де функціонування держави й суспільства базується на верховенстві права, вимагають реформування юридичної освіти в Україні як першооснови формування фахового компетентного кола професіоналів, здатних втілити в суспільне життя концепцію верховенства права. Для досягнення мети реформування й розвитку юридичної освіти в контексті

¹ Про затвердження Переліку спеціальностей, здобуття ступеня освіти з яких необхідне для доступу до професій, для яких запроваджено додаткове регулювання: Наказ МОН від 22.05.2020 № 673. *Офіційний вісник України*. 2020. № 47. Ст. 1506.

² Національний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003:2010. Вид. офіц. Київ: Соцінформ, 2010. 746 с.

підвищення якості підготовки правників перш за все необхідно повернутися до питання переліку правничих (юридичних) професій, ураховуючи наявність спеціального нормативного акта, яким закріплюється можливість додаткового регулювання¹.

Водночас, з огляду на те, що Міністерство освіти і науки України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах освіти й науки, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу (передачі) технологій тощо², питання додаткового регулювання для доступу до юридичних (правничих) професій повинно бути закріплене на рівні закону, як це сьогодні передбачено для окремих видів професій і посад, обіймання яких вимагає наявності вищої юридичної освіти.

Варто зазначити, що належність таких професіоналів у галузі права, як судді, прокурори, нотаріуси, адвокати, юрисконсультанти – не викликає сумнівів, а от слідчі, науково-педагогічні працівники закладів вищої освіти, які готують здобувачів освіти за спеціальністю 081 «Право», наукові співробітники, радники з юридичних питань, інспектори праці (правові), судові експерти потрапляють до того кола професіоналів, належність яких до правничої професії може трактуватися неоднозначно. Для зняття такої полеміки з порядку денного, на наше переконання, необхідно на законодавчому рівні врегулювати не лише вимоги до кандидатів, які претендують на певні посади, а спробувати розв'язати це питання в окремому спеціальному законі, який би регламентував додаткове регулювання доступу до юридичних (правничих) професій і пов'язував би таке додаткове регулювання з вимогами до порядку підготовки професіоналів у галузі права за спеціальністю 081 «Право».

Комплексний підхід до додаткового регулювання доступу до юридичних професій дозволить забезпечити стабільність законодавчих умов доступу до юридичної професії, а визначення особливостей здобуття вищої юридичної освіти та вимоги до професійної кваліфікації правника (юриста) дозволять удосконалити стандарти вищої освіти зі спеціальності 081 «Право» першого

¹ Про затвердження Переліку спеціальностей, здобуття ступеня освіти з яких необхідне для доступу до професій, для яких запроваджено додаткове регулювання: Наказ МОН від 22.05.2020 № 673. *Офіційний вісник України*. 2020. № 47. Ст. 1506.

² Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України: Постанова КМУ від 16.10.2014 № 630. *Офіційний вісник України*. 2014. № 95. Ст. 2729.

(бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти, і професійні стандарти для кожної окремої посади (професії) правника.

Чому важливо одночасно змінювати підходи до стандартів вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» та до професійної кваліфікації правників? Відповідь на це питання водночас і проста і складна. Частково вона міститься у частинах першій та третій статті 4¹ Кодексу законів про працю України, а саме: «Професія (вид занять) – це сукупність близьких за трудовими функціями видів трудової діяльності, що можуть вимагати певної професійної та/або освітньої кваліфікації працівника... Професійна кваліфікація (повна професійна кваліфікація) – це визнана або присвоєна/підтверджена суб'єктом, уповноваженим на це законодавством, та засвідчена відповідним документом стандартизована сукупність здобутих особою компетентностей та/або результатів навчання, що дає змогу здійснювати всі трудові функції, визначені відповідним професійним стандартом»¹.

Отже, трудова діяльність, чи то незалежна професійна діяльність у галузі права, здійснюється особами за наявності в них відповідної кваліфікації, а сама професійна кваліфікація, засвідчена відповідним документом, вказує на те, що особа володіє певними (конкретними) компетентностями і здатна виконувати трудові функції, визначені професійним стандартом. Зважаючи на це, компетентності та результати навчання є базовими знаннями, вміннями й навичками, які мають закладатися в конкретні професійні стандарти для правничих (юридичних) професій.

У чому ж полягає головна складність такої паралельної роботи над освітніми та професійними стандартами? Справа в тому, що галузь знань 08 «Право» та спеціальність 081 «Право» охоплюють усе право, а пізнати й осмислити усе право за час навчання в закладі вищої освіти неможливо. У визначенні професійної кваліфікації правника (юриста) стає в пригоді така категорія трудового права, як трудова функція, тлумачення якої може здійснюватися, зокрема, з урахуванням спеціалізації, як це, наприклад, відбувається в лікарів, що їх також відносять до «регульованих професій». У галузі охорони здоров'я здобувач освіти спочатку здобуває спеціальність

¹ Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50. Ст. 375.

«лікувальна справа» – і вже в інтернатурі здобуває конкретну лікарську спеціальність, визначену Номенклатурою лікарських спеціальностей¹.

Говорячи про розвиток юридичної освіти і якість підготовки випускників закладів вищої освіти за спеціальністю 081 «Право», маємо виходити з розуміння тих базових професійних компетентностей, яких повинна набути особа в процесі навчання. Далі щодо професійної кваліфікації правників (юристів) варто визначитися з переліком правничих професій (посад) та вимогами до кваліфікації особи, дотримання яких є необхідним для доступу до кожної окремої професії (посади). Саме в такому поєднанні, на наше переконання, можна трактувати завдання вищої юридичної освіти, професійного розвитку працівника та роль правничих шкіл у підготовці конкурентоспроможних, висококваліфікованих професіоналів у галузі права.

Професійна кваліфікація правника. Відповідно до чинних Стандартів вищої освіти в галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право» першого (бакалаврського)² та другого (магістерського)³ рівнів вимоги, які висуваються до фахівців (бакалаврський рівень) та професіоналів (магістерський рівень) у сфері права, як правило, формулюють загальними фразами. Наприклад, «здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; здатність застосовувати принципи верховенства права для розв'язання складних задач і проблем, у тому числі в ситуаціях правової невизначеності; здатність використовувати сучасні правові доктрини та принципи у правотворчості та в процесі застосовування інститутів публічного і приватного права, а також кримінальної юстиції; здатність застосовувати міждисциплінарний підхід в оцінці правових явищ та правозастосовній діяльності; здатність самостійно готувати про-

¹ Деякі питання безперервного професійного розвитку лікарів: Наказ МОЗ України від 22.02.2019 № 446. *Офіційний вісник України*. 2019. № 26. Ст. 937.

² Стандарт вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право: Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 № 644 (зі змінами). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-zi.zminamy-644-20.03.2023.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

³ Стандарт вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право: Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 № 643. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-zizminami-643-20032023.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

єкти актів правозастосування, враховуючи вимоги щодо їх законності, обґрунтованості та вмотивованості»¹.

«Додаткове регулювання доступу до правничих професій чітко простежується в процедурах конкурсного відбору на посади в органах влади та порядку, наприклад, отримання права на заняття адвокатською або нотаріальною діяльністю. Але якщо проаналізувати зміст нормативних актів, що забезпечують додаткове регулювання доступу до правничих професій у комплексі зі стандартами вищої освіти за спеціальністю 081 «Право», то стає очевидним розрив між вимогами, що висуваються до студентів-випускників, та вимогами щодо осіб, які претендують на заняття конкретних посад, та осіб, які виявили бажання отримати право на заняття адвокатською або нотаріальною діяльністю. Цей незбіг полягає в тому, що для студентів-юристів висуваються вимоги загального змісту, де визначення програмних результатів навчання за освітньо-професійними програмами закладів вищої освіти сформульовано залежно від інтегральної та загальних і спеціальних (фахових, предметних) компетентностей»². *(Докладніше див. Костюченко О.Є. Професійні стандарти як основа визначення змісту підготовки здобувачів освіти за спеціальністю 081 «Право».)*

Професійна кваліфікація правника визначається рівнем його здатності розв'язувати правові задачі й проблеми, але ж усвідомлюємо, що успішність у розв'язанні проблеми, якість правозастосування чи підготовки правових (процесуальних) документів залежить також від наявного досвіду роботи, що й впливає з вимог до наявності професійного (спеціального) стажу роботи для провадження незалежної професійної діяльності (адвокат, нотаріус) та/чи обіймання посади судді, прокурора тощо.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на програму єдиного державного кваліфікаційного іспиту (далі – ЄДКІ) за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» на другому (магістерському) рівні вищої освіти, який охоплює 12 розділів, зокрема: Конституційне

¹ Стандарт вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право: Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 № 643. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-zizminami-643-20032023.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

² Костюченко О.Є. Професійні стандарти як основа визначення змісту підготовки здобувачів освіти за спеціальністю 081 «Право». *Нове українське право*. 2021. Вип. 6. С. 149.

право України; Адміністративне право України; Адміністративне судочинство в Україні; Міжнародне публічне право, міжнародний захист прав людини; Цивільне право України; Цивільне процесуальне право України; Трудове право України; Міжнародне приватне право; Кримінальне право України; Кримінальне процесуальне право України; Міжнародне кримінальне право, включаючи міжнародне співробітництво у сфері запобігання злочинності; Загальні етичні вимоги правничої професії. Якщо звернутися до змісту розділів програми у межах галузей права, то стає зрозумілим, що когнітивний рівень знань за цими темами відрізняється. Більше того, у розділах програми ЄДКІ стосовно визначених галузей, що виносяться на оцінювання, охоплено не всі інститути¹.

На наше переконання, це свідчить про те, що когнітивний рівень випусників-юристів повинен бути таким, щоб у подальшому здобути в процесі навчання знання, вміння й навички можна було істотно розвинути й у разі бажання особи довести до такого рівня, який дозволяє успішно скласти потрібний кваліфікаційний екзамен чи пройти конкурсний відбір на відповідні посади.

У підсумку можна стверджувати, що професійна кваліфікація правника (юриста) як здатність виконувати роботу будь-якої складності за фахом (право) залежить від двох складників:

- 1) наявності відповідного рівня освіти, а саме вищої юридичної освіти (спеціаліст, магістр);
- 2) наявності досвіду практичної роботи – професійного (спеціального) стажу.

Додаткове ж регулювання доступу до правничих професій полягає у встановленні диференціації доступу до професії на підставі тривалості професійного (спеціального) стажу роботи й здобутих у процесі навчання й праці професійних знань, вмінь та навичок. Диференціація доступу до правничої професії закріплюється законодавством і визначає конкретні вимоги до претендентів на посади чи до отримання права на заняття незалежною професійною діяльністю.

¹ Про затвердження програми єдиного державного кваліфікаційного іспиту за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» на другому (магістерському) рівні вищої освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.10.2021 № 1076. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-programi-yedinogo-derzhavnogo-kvalifikacijnogo-ispitu-zaspecialnostyami-pravo-ta-mizhnarodne-pravo-na-drugomu-magisterskomu-rivni-vishoyi-osviti> (дата звернення: 19.09.2023).

Отже, перед закладами вищої освіти, що здійснюють підготовку здобувачів освіти за спеціальністю 081 «Право», постає практичне завдання – підготувати такого професіонала, який не просто знає зміст чинного законодавства, а й здатний до саморозвитку і вдосконалення професійних вмінь та навичок на основі світогляду, професійного мислення, що забезпечує розуміння природи права та його властивостей, а також спроможний надавати прогнозованого характеру суспільним відносинам. За рахунок чого можна досягти такого рівня підготовки правників? На наш погляд, одним із основних шляхів вирішення означеного завдання є занурення студентів-правників у процесі навчання в правову доктрину.

Роль правової доктрини в підготовці правників. Для розуміння того, де, як і на якому рівні (першому, другому) вищої юридичної освіти необхідно приділяти увагу правовій доктрині в підготовці правника (юриста), необхідно звернути увагу на визначені у відповідних стандартах вищої освіти інтегральні компетентності, зокрема на першому (бакалаврському) рівні – «здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі в галузі правничої діяльності»¹, а на другому (магістерському) – «здатність розв'язувати задачі дослідницького та/або інноваційного характеру у сфері права»². Названі інтегральні компетентності демонструють поступовий підхід до розвитку професійних навичок правників у процесі їхньої підготовки до майбутньої професійної діяльності.

Такий підхід надає здобувачу освіти можливість на основі отриманих базових знань, вмінь і навичок, здобутих на бакалавраті, розвинути їх у магістратурі до рівня здатності розв'язувати задачі у сфері права на основі системного, міжгалузевого підходу із застосуванням сучасних досягнень науки і юридичної практики. Водночас інноваційність підходів до вирішення правових задач має бути крос-галузевою, міждисциплінарною, мультимовною, заснованою

¹ Стандарт вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право: рівень: Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 № 644 (зі змінами). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-zi-zminamy-644-20.03.2023.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

² Стандарт вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право: Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 № 643. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-zizminami-643-20032023.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

на використанні досягнень науки та прогресивного міжнародного досвіду. Такі вміння й навички в поєднанні з набутим практичним досвідом роботи створюють передумови для вдосконалення професійної підготовки правника (юриста) до такого рівня, який дозволяє обіймати певні посади у правничій професії або займатися незалежною професійною діяльністю.

Фактично коли йдеться про підготовку правника (юриста) до самостійної професійної діяльності, не можна залишати поза увагою наукову компоненту розвитку права як соціального явища. Важливість поєднання знань, умінь, навичок з науковим пізнанням права для успішного провадження професійної діяльності юриста не є новим поглядом на формування професійних компетентностей правника.

Свого часу Б.А. Кістяківський писав, що для з'ясування сутності соціально-наукового вивчення права доводилося весь час протиставляти його традиційному або догматичному вивченню права. Це може бути приводом, щоб вважати соціально-наукове вивчення права таким, що виключає його догматичне вивчення, але таке розуміння було б украй помилковим, адже соціально-наукове вивчення права не виключає догматичного, а доповнює його. Юрист у першу чергу має вивчити чинне право як систему норм. Інакше кажучи, юрист перш за все повинен знати закони й вміти застосовувати їх. Однак для того, щоб стояти на висоті сучасного рівня знань, юрист не тільки не повинен забувати про життя, а й науково вивчати «правове життя» у зазначеному аспекті. Юристу-практику це необхідно і для найбільш справедливого розуміння права. Отже, вивчення права як суспільного явища потрібне не тільки для здійснення теоретичних цілей – досягнення найбільш повного знання права – воно є нагальною потребою, щоб право не розходилося зі справедливістю, і щоб саме право було справедливим. Говорячи коротко, воно забезпечує панування справедливості у правовому житті¹.

У сучасних умовах можемо стверджувати, що одним із результатів соціально-наукового пізнання права є правова доктрина (загальна і галузеві), а справедливість у сучасному «правовому житті» реалізується через втілення верховенства права. Тут варто зазначи-

¹ Кістяковский Б.А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. С. 354–355.

ти, що справедливість є оцінним поняттям, а його зміст залежить від рівня цивілізаційного розвитку суспільства. Верховенство права, на відміну від справедливості, має своє тлумачення, яке в широкому сенсі розкриває ідеї справедливості, закладені у праві. Конституційний Суд України верховенству права надає такого змісту: «...верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України»¹.

Отже пізнання права, зокрема на основі ідеї його панування в суспільстві, дозволяє усвідомити не лише ціннісну орієнтацію законодавства, а й «відчутти» ідеї права та панівну ідеологію справедливості в певному конкретному суспільстві (державі), саме тому розуміння правової доктрини є одним із шляхів формування світогляду та професійного мислення правника, який здатен розв'язувати складні юридичні задачі, використовуючи надбання науки і практики.

У контексті нашого дослідження зазначимо, що знання законодавства та вміння його застосовувати для здобувачів юридичної освіти є першим ступенем оволодіння професійними знаннями, вміннями та навичками, який базується на професійному мисленні. Надалі на магістерському рівні здобувач вищої юридичної освіти, осмислюючи й усвідомлюючи природу самого права та його нормативні властивості, формує свій професійний світогляд. Досягти цього можна шляхом осмислення правової доктрини (правових доктрин – загальної та галузевих). Реалізуючи свої здібності до праці в правничій професії, юрист повинен мати знання, вміння

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.

й навички, які дозволять йому в процесі нормотворення, правозастосування чи тлумачення права здійснювати це на основі розуміння істинного змісту, ідеї права та його ролі в суспільному житті.

«Правова доктрина у власному або вузькому розумінні являє собою певний вид юридичного дослідження та його результатів на підставі застосування особливого методу, що полягає в систематизованому, аналітично-оціночному поясненні істотного змісту права: приватного, публічного, кримінального та ін. Вона представлена, насамперед, у підручниках, хрестоматіях, монографіях та коментарях до законодавства і зводиться, головним чином, до інтерпретації та систематизації положень діючого права (хоча й може містити низку історичних, філософських, соціологічних та інших посилань)»¹.

Саме тому вивчення певної галузі права здобувачі освіти починають із з'ясування предмета і методу правового регулювання, що знаменує початок ознайомлення з галузевою правовою доктриною. Водночас варто зазначити, що правові школи можуть по-різному бачити структурну різноманітність галузі, але, як правило, вони єдині у підходах до ролі цієї галузі права, а галузева правова доктрина розкриває головні підходи до правового забезпечення істинності змісту права та його нормативних властивостей, притаманних певній конкретній галузі права. Однак процес осмислення доктрини права не зводиться до вивчення особливостей правового регулювання праввідносин, цей процес вимагає системного підходу, що базується на поступовому нашаруванні знань про право, і вже на етапі здобуття вищої юридичної освіти сформоване професійне мислення та світогляд правника повинні давати йому змогу «побачити» право через правову доктрину у всій його багаторівневості й різноманітності.

«Правова доктрина є такою частиною юридичної науки, яка з певної прескриптивної позиції систематизує й «описує» позитивне право, що застосовується в певному суспільстві і певний час... правова доктрина ... «описує» не стільки те, як можна тлумачити (інтерпретувати) право, скільки те, як воно повинно тлумачитися»². Такі властивості правової доктрини дозволяють здобувачу

¹ Максимов С.І. Правова доктрина: філософсько-правовий підхід. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція/ В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина. С. 61.

² Максимов С.І. Правова доктрина: філософсько-правовий підхід. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 1.: Загальнотеоретична та історична юриспруденція/ В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина С. 67.

вищої юридичної освіти здобути знання не лише про зміст правових норм, закріплених у законодавстві, а навчитися «читати закон» цілісно, усвідомлюючи цілі правового регулювання та результати, на які воно спрямоване. Такі вміння й початкові навички «читання закону» повинні бути сформовані в майбутнього правника (юриста) в процесі навчання. Більше того, ці вміння й навички в майбутньому забезпечать спроможність юриста працювати в умовах постійної зміни та вдосконалення законодавства.

Уміння працювати із законодавством, що змінюється, а подекуди й оновлює ціннісну орієнтацію, вимагає від професіоналів у галузі права здатності бути не лише носіями певних знань, а й володіти навичками перебудови й адаптації правового інструментарію до правового регулювання суспільних відносин на основі мети правового регулювання, що змінюється на основі ціннісної орієнтації законодавства і права в цілому.

Таке завдання перед майбутніми юристами постає й тому, що до сьогодні в Україні тривають процеси демократизації суспільства й оновлення конституційних засад розвитку держави, останні ж виступають базовими правовими умовами розвитку держави, а доктрина конституційного права водночас первісно впливає на подальшу зміну галузевих правових доктрин, адже конституційне право є фундаментальною галуззю права. На підтвердження того, що доктрина конституційного права буде змінюватися, Ю.С. Шемшученко і О.В. Скрипнюк зазначають, що для наукової спільноти правників і фахових юристів очевидність необхідності фундаментальних доктринальних змін не викликає жодних сумнівів, а на рівні практичного державотворення та політичних еліт і в постєвромайданний період конституційне право часто постає як інструмент втілення суто корпоративних цілей і завдань, які сумнівно стосуються і конституціоналізму загалом, і його цінностей¹. Ураховуючи євроінтеграційні процеси в Україні й геополітичні реалії сьогодення, з упевненістю можна стверджувати, що наше суспільство міцно стоїть на шляху розбудови демократичної правової держави, що й зумовлює невідворотність удосконалення законодавства, зокрема й Основного Закону.

¹ Шемшученко Ю.С., Скрипнюк О.В. Вітчизняна академічна правова наука і національна конституційно-правова доктрина: етапи формування та розвитку. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 18–19.

Розвиваючи думку про те, що правова доктрина визначально впливає на формування світогляду та професійного мислення правника (юриста), варто звернути увагу й на те, які особливості має правова доктрина центральноєвропейського регіону. І сьогодні це є питанням не компаративістських досліджень, а практичної юриспруденції як в умовах адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу, так і змін у розумінні джерел права.

«Правова доктрина центральноєвропейського регіону відрізняється від української більш інтенсивним впливом на неї процесу глобалізації. Включення національних держав до спільного європейського простору по-різному впливає на розвиток теоретико-правової науки. З одного боку, радикально змінюється сама правова реальність, котра є предметом теоретичного аналізу. До права (правового порядку) включаються невідомі раніше феномени за межами національної держави (установчі акти ЄС, рішення органів ЄС з питань спільної компетенції тощо). З іншого боку, практика тлумачення, формування правових позицій спільних у межах ЄС судових інстанцій робить такі правові позиції спільними для всього простору Європейського Союзу. Нарешті, формування спільного освітнього простору з підготовки юридичних кадрів «відтворює» водночас не лише спільну європейську практику, а також спільну європейську правову науку»¹.

Отже, вже сьогодні здобуття вищої юридичної освіти вимагає формування у здобувача не лише розуміння того, як працювати в міжнародному правовому середовищі, а й навичок застосування в практичній діяльності всієї системи джерел права, де чільне місце відведено правовій доктрині, яку в контексті підготовки правників (юристів) необхідно розглядати щонайменше у двох аспектах:

- як джерело права;
- як шлях формування професійного мислення та світогляду правника.

Науковці зазначають, що соціальне призначення правової доктрини як джерела права розкривається таким чином: «По-перше, завдяки правовій доктрині заповнюються прогалини в чинному позитивному праві, усуваються суперечності між правовими нор-

¹ Лемак В.В. Розвиток парадигми праворозуміння в Україні: центральноєвропейський контекст. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 1.: Загальнотеоретична та історична юриспруденція/ В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина. С. 329–330.

мами. По-друге, правова доктрина як система уявлень і цінностей впливає на свідомість і волю всіх суб'єктів правової діяльності. По-третє, правова доктрина може бути джерелом, у якому містяться відомості про стародавні звичаї в позитивному праві (чинному законодавстві) держави. По-четверте, формалізм, недоступність права для розуміння і застосування більшістю громадян обумовлюють формування «корпорації» юристів – сукупності осіб, які вивчають і формують право... По-п'яте, правова доктрина, виступаючи частиною суспільної правосвідомості, відображає своєрідність національної правової культури й самобутність юридичного мислення. Розуміння і роль права, правової доктрини як джерела права зумовнюються духовним корінням відповідного народу»¹.

Отже, правова доктрина, будучи нерозривною у зв'язку з позитивним правом, не позбавлена спроможності розкривати національні особливості і традиції правового життя, яке може і повинно бути збережене в процесі глобалізації та її впливу на розвиток національного законодавства. Зважаючи на це, в майбутньому перед правниками постануть практичні проблеми, викликані правовою конвергенцією, щодо збереження національних традицій у праві (тих, що відповідають сутності демократичної правової держави) і синергетичного поєднання цих традицій з правовою реальністю в межах Європейського Союзу.

«Правова доктрина є однією з найбільш складних для розуміння, багатоскладових та малодосліджених юридичних категорій. Водночас правова доктрина натепер визнається джерелом права вже більшістю правників – вчених та практиків. А тому вона, як і будь-яке інше джерело права, має бути використовувана, оскільки розширення правових інструментів має дуже позитивне значення для розвитку правової думки, розширення кола врегульованих правовідносин, більш ефективного їх врегулювання та для розвитку юриспруденції в країні загалом. Правова доктрина являє собою систему ідей та принципів, а також наукових поглядів на право, актуальні напрями розвитку правової системи, що визнаються суспільством і є концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності»².

¹ Северінова О.Б. Правова доктрина та її застосування в сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4 (69). С. 35.

² Іскра С. Визначення правової доктрини у її співвідношенні з юридичною наукою. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 179–180.

Наведене вище підтверджує, що вивчення правової доктрини здобувачами вищої юридичної освіти є необхідним як з позиції того, що правова доктрина є джерелом права, так і з позиції розуміння того, що ці джерела права консолідують ціннісні орієнтації норм права відповідно до мети правового регулювання та соціального призначення самого права в суспільному житті.

Щодо правової доктрини як шляху формування професійного мислення та світогляду правника погоджуємося з думкою І.В. Семеніхіна про те, що «не можна не відзначити також той вплив, що здійснює доктрина на правосвідомість правозастосовувачів. Застосування правових норм є різновидом людської діяльності, в якій виявляється свідомість і воля людини, її інтелектуально-творчий потенціал, обізнаність із чинним законодавством, вміння встановити фактичні обставини справи і дати їм правову юридичну кваліфікацію. Очевидно, що ефективність правового регулювання залежить не тільки від якості нормативно-правових актів. Те, як «працює» закон, не в останню чергу залежить і від особистісних якостей тих суб'єктів, які застосовують юридичні приписи, зокрема від їх правосвідомості»¹.

Фактично розуміння правової доктрини впливає на поведінку юриста (додержання, виконання, використання, застосування норм права) і його рішення в процесі професійної діяльності. Від чіткості, обґрунтованості, аргументованості й відповідності поведінки й рішень змісту норм права залежить правова доля юридичної справи, яку вирішує юрист.

Зазначене вище, на наше переконання, свідчить про те, що правова доктрина виступає одним з ключових чинників (рушійною силою), що забезпечує в процесі підготовки професіонала в галузі права формування способу мислення і вже на його основі світогляду правника (юриста). Саме професійне мислення забезпечує здатність до професійного розвитку юриста. Спосіб мислення, будучи показником якості опрацювання інформації для прийняття рішення в юридичній справі, закладає у свідомості особи певні алгоритми дії.

«Традиційна психологія інтерпретує мислення як психічний процес, завдяки якому в мозку людини відбувається узагальненість і опосередкованість відображення, при цьому відображаються не лише

¹ Семеніхін І. Проблемні аспекти реалізації правової доктрини у правозастосовній практиці. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. Вип. 3 (62). С. 307.

самі предмети, явища, властивості, а відображаються зв'язок і співвідношення між ними. Фактично це відображення можемо назвати понятійним, а отже, найскладнішою формою пізнання світу»¹.

Водночас формування способу мислення правника (юриста) є не просто формою пізнання світу, а способом здобуття професійних компетентностей, адже «професійне мислення – це інтелектуальна діяльність щодо вирішення професійних завдань. Оскільки специфіку професійної діяльності зумовлено особливостями завдань, які вирішують різні фахівці, то якісний показник професійної діяльності, або рівень фахової компетентності, залежить від типу мислення. З метою досягнення якісно нового рівня фахової компетентності діяльність фахівця безпосередньо корелює з теоретичним, творчим, у деяких випадках інтуїтивним мисленням та практичним інтелектом. Також під час навчання фахівця необхідно обов'язково здійснити аналіз специфіки професійно орієнтованих завдань та діалектичних підходів до їхнього вирішення, оскільки процес мислення полягає у вирішенні тих чи інших завдань. Специфічність професійного мислення здебільшого пов'язана з поінформованістю й обізнаністю професіонала щодо специфіки своєї діяльності, а також із переліком робочого (технологічного) інструментарію з метою впливу на цей предмет. Науковці визначають наявність відповідних утворень і стійких зв'язків між предметним змістом та технологією професійної дії з відповідними формами й алгоритмами професійного мислення. Тобто цей предмет моделює спосіб його усвідомлення та глибокого розуміння»².

Отже, якщо виходити з того, що поінформованість і обізнаність правника вимагає від нього розуміння сутності правової доктрини, то в навчальному процесі саме правова доктрина створює необхідні передумови для формування професійного мислення та світогляду правника, де специфічний, притаманний юристам спосіб мислення стає базовою умовою для подальшого професійного розвитку й успішної професійної діяльності.

Ми переконані в тому, що формування професійних компетентностей юриста не завершується після здобуття вищої юридичної

¹ Пасічник І. Д. Мислення як предмет психології. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 25. С. 4.

² Федик А. Формування професійного мислення як наукова проблема. *Зб. наук. праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки*. 2019. № 2 (13). С. 318.

освіти, адже робота юриста є одним із найскладніших видів людської розумової діяльності. Той рівень соціальної відповідальності, що покладається суспільством на правників, вимагає від професіоналів у галузі права постійного безперервного самовдосконалення й професійного розвитку, і тому додаткове регулювання доступу до правничих професій не обмежується нормативними вимогами щодо підготовки правників, а охоплює також законодавчі вимоги до професійного (спеціального) стажу роботи для обіймання певних посад чи здійснення незалежної професійної діяльності.

Вимогливість до професійних компетентностей правника у поєднанні з професійним стажем роботи обумовлена, зокрема, й тим, що «навички професійного мислення отримуються фахівцем у результаті багаторічної практики. Унаслідок багатократних повторень у майбутніх фахівців накопичується досвід, а також виробляються навички професійного мислення. Розвиток професійного мислення є складним процесом, відбувається зазвичай досить поволі і залежить від загального інтелекту, практичних навичок та інших чинників»¹. «Мислення з психологічного погляду – це одна з функцій свідомого відображення, що продукує знання, які як продукт суб'єктивної діяльності входять до її будови, змінюючи характер реалізації інших психічних функцій – внутрішнього і зовнішнього мовлення, сприймання, пам'яті, уяви, свідомості в цілому»².

Отже, формування світогляду правника через призму професійного мислення, що відбувається під впливом правової доктрини, дозволяє йому безперервно розвивати свої знання, вміння й навички, а застосовані юристом знання про право, його сутність та нормативні властивості й закономірності розвитку в поєднанні з практичними навичками виступають у його професійній діяльності критерієм конкурентоспроможності в колі професіоналів у галузі права.

«Саме правова доктрина становить ідейну основу і теоретичний стрижень практики правотворчості, виступає своєрідною інструкцією до застосування правових норм»³. Отже, формування

¹ Федик А. Формування професійного мислення як наукова проблема. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки.* 2019. № 2 (13). С. 321.

² Пасічник І. Д. Мислення як предмет психології. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Сер.: Психологія і педагогіка.* 2013. Вип. 25. С. 9.

³ Семеніхін І. Проблемні аспекти реалізації правової доктрини у правозастосовній практиці. *Вісник Академії правових наук України.* 2010. Вип. 3 (62). С. 308.

професійного світогляду правника розпочинається в процесі здобуття вищої юридичної освіти. І саме тут постає практичне питання: до якої міри формування професійних компетентностей правника (юриста) покладається на заклад вищої освіти?

О.М. Пижов стверджує, що «сутність освіти у глобалізованому світі – опанування кожним індивідом глобального суспільства мінімальних компетентностей, необхідних для самореалізації як у професійному, так і суспільному аспектах, та створення можливостей для набуття умінь бути частиною та учасником (активним або пасивним) життєдіяльності людства... Місією освіти як сфери політики є створення можливостей для індивідів здобувати та опановувати відповідні мінімальні та необхідні компетентності, гарантування та забезпечення якості таких компетентностей, забезпечення широких можливостей організації освіти як процесу (автономія закладів освіти із розумним та доцільним обмеженням, контролем»¹.

Погоджуючись із наведеним твердженням, окремо акцентуємо увагу на тому, що йдеться саме про «опанування кожним індивідом мінімальних компетентностей» і «створення можливостей для індивідів здобувати та опановувати відповідні мінімальні та необхідні компетентності». Реалізувати можливості й опанувати компетентності неможливо поза межами свідомих вольових дій особи, а отже в такому ракурсі здобуття освіти є лише потенційним засобом: а) набуття мінімальних професійних компетентностей; б) розвитку професійного мислення; в) формування професійного світогляду; г) задоволення власних потреб та інтересів шляхом професійної самореалізації в суспільно корисній праці.

Для розвитку ідеї про можливість індивіда опанувати в процесі здобуття вищої юридичної освіти мінімально необхідні професійні компетентності для подальшого професійного розвитку й реалізації своїх здібностей до праці у правничій професії окреслимо основні завдання професійної підготовки правників, які, на наше переконання, є ключовими для розвитку професійного мислення та формування цілісного професійного світогляду правника (юриста).

Основні завдання професійної підготовки правників. Здобуття вищої юридичної освіти є першим етапом формування професійних якостей правника, які в подальшому мають стати основою для його

¹ Пижов О.М. Освіта в конституційній парадигмі XXI століття: дис... наук. ступ. д-ра філософії за спец. 081 «Право». Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. С. 141.

професійного розвитку й становлення як професіонала в галузі права. Здобуття освіти – це лише один крок у підготовці до професійної діяльності, а зважаючи на суспільне значення правничих професій і високий рівень вимог до професійної придатності під час добору на певні правничі посади, слід пам'ятати про необхідність професійного вдосконалення знань, умінь та навичок юриста безпосередньо на практиці.

Отже, якими мінімально необхідними професійними компетентностями має володіти особа, яка здобула вищу юридичну освіту?

Відповідаючи на це питання, виходимо з того, що юрист-практик реалізує свої професійні здібності шляхом творення (нормотворення) та/або застосування та/або тлумачення права. Для з'ясування мінімально необхідних компетентностей випускника-юриста зупинимося на змісті названих видів професійної діяльності юристів. Зазначимо, що в наведених нижче прикладах не зводимо професійну діяльність юриста винятково до нормотворення, застосування й тлумачення права, а лише окреслюємо через них результати роботи юриста, яких не може бути досягнуто без відповідної професійної підготовки і які відповідно не можна проігнорувати в процесі навчання здобувачів освіти за спеціальністю 081 «Право» й формування професійного мислення й світогляду правника.

Водночас принциповим є питання про рівень компетентностей випускника-юриста. Відповідь на це питання сьогодні представлена у програмі ЄДКІ для спеціальностей «Право» та «Міжнародне право», де вимоги до наявного когнітивного рівня компетентностей щодо розділів та тем програми представлено таким чином: «Рівень А. «Знання». Рівень В. «Знання», «Розуміння». Рівень С. «Знання», «Розуміння», «Застосування». Рівень Д. «Знання», «Розуміння», «Застосування» та «Аналіз»/«Синтез»/«Оцінка»¹.

Таксономічний підхід² до оцінювання рівня знань випускників правничих спеціальностей свідчить, що успішне складання ЄДКІ

¹ Про затвердження програми єдиного державного кваліфікаційного іспиту за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» на другому (магістерському) рівні вищої освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.10.2021 № 1076. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/prozatverdzhennya-programi-yedinogo-derzhavnogo-kvalifikacijnogo-ispitu-za-specialnostyami-pravo-ta-mizhnarodne-pravo-na-drugomu-magisterskomu-rivni-vishoyi-osviti> (дата звернення: 19.09.2023).

² Докладніше про оцінювання рівня знань на основі «Таксономія Блюма» (Bloom's Taxonomy), що складається з трьох частин – знання, установка, навички, а також сутність когнітивної сфери (знання) на прикладі її застосування до оцінювання знань з навчальної дисципліни «Трудове право» див. Костюченко О.С. Рекомендації до самоконтролю знань із застосуванням «Таксономії Блюма». Трудове право України: навчальний посібник. Ірпінь, 2018. С. 272–276.

та отримання диплома про вищу юридичну освіту не є завершальним етапом підготовки правника, який дає право на роботу в юридичних професіях усіх видів чи право на заняття незалежною професійною діяльністю, адже найвищий вихідний рівень знань «D» висувається не в усіх складниках ЄДКІ.

Розглянемо це детальніше. Для прикладу візьмемо різні види діяльності юрисконсульта юридичної особи. Обрали саме юрисконсульта, адже для обіймання цієї посади чинним законодавством не передбачено, крім вищої юридичної освіти, вимог до стажу професійної діяльності¹.

Отже, за програмою ЄДКІ когнітивний рівень знань з «Трудового права України» визначено як «D», а для такої теми, як «Трудова дисципліна», когнітивний рівень знань має бути «B». Про що свідчать ці показники? Продемонструємо це узагальнено на прикладі нормотворення.

Так, нормотворення – це «спеціальна організаційно-правова діяльність уповноважених суб'єктів, яка полягає в ініціюванні, підготовці, розгляді проєктів нормативно-правових актів, прийнятті нормативних актів та введенні їх у дію»². Однак тут варто звернути увагу на те, що, як правило, трудова функція юрисконсульта підприємства, установи, організації охоплює участь у підготовці і введенні в дію локальних актів. Тобто юрист обов'язково повинен володіти базовими навичками підготовки проєктів нормативних актів і знати правила їх підготовки, зокрема нормативну техніку. Водночас залежно від виду підготовленого проєкту нормативного акта юрист повинен знати й порядок його прийняття та введення в дію. У процесі нормотворення якнайкраще виявляється професійна компетентність правника щодо генерування нових ідей.

У практичній площині для юрисконсульта участь у підготовці проєктів локальних актів (нормотворення) – це не просто творчий процес генерування нових ідей у сфері трудового права, а рівень професійної кваліфікації, який свідчить про розуміння юристом

¹ Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 1. Професії працівників, що є загальними для всіх видів економічної діяльності: наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 29.12.2004 № 336. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0336203-04#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

² Петрова І. Нормотворчий процес і стадії нормотворчості в діяльності Державної фіскальної служби України. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13375/49.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

не лише правового впливу локальних норм на виникнення, зміну та припинення трудових правовідносин, а й розуміння функціонального призначення локальних актів. Зокрема, у частині трудової дисципліни когнітивний рівень знань має забезпечити здатність випускника-юриста підготувати проєкт локального акта – Правил внутрішнього трудового розпорядку. Для цього необхідно:

1) знати, який це локальний акт, для чого він приймається і в якому порядку;

2) вміти виділити особливості внутрішнього трудового розпорядку на конкретному підприємстві, в установі, організації та віднаходити ті правові конструкції, що мають бути закладені в цьому локальному акті;

3) мати практичні навички текстового (письмового) формулювання змісту положень акта з урахування мети його прийняття та побудови необхідної структури цього локального акта.

Помилки, допущені під час підготовки такого локального акта, можуть призвести до: а) порушення трудових прав працівників певного підприємства, установи, організації; б) неврегульованості необхідних для певного підприємства, установи, організації важливих питань щодо організації внутрішнього трудового розпорядку та в цілому процесу організації колективної праці тощо.

Подібні приклади можна наводити й щодо інших розділів та тем програми ЄДКІ, але головне, що наведений приклад демонструє певний порядок дій та мисленневих процесів, які мають бути здійснені правником у процесі підготовки того чи іншого документа. Очевидно, що зі збільшенням стажу практичної роботи юрист швидше і якісніше виконуватиме таку роботу, але принциповим є те, що сама така робота не повинна бути для нього новою. Фактично в процесі здобуття вищої юридичної освіти здобувач має опанувати певні алгоритми дій щодо підготовки проєктів нормативних актів, адже вони відрізняються від процесуальних документів щонайменше тим, що для процесуальних документів нормативно визначеною є їх структура. І врешті-решт з набуттям практичного досвіду інші проєкти документів, зокрема Статут юридичної особи, корпоративний договір та низка інших, які встановлюють, розширюють або деталізують порядок реалізації прав та обов'язків учасників конкретних видів правовідносин, юрист готуватиме на належному рівні.

Розглянемо на прикладі розділу «Трудове право України» теми «Матеріальна відповідальність сторін трудового договору» (когнітивний рівень знань «С») застосування права як виду професійної діяльності правника. Так, «застосування норм права – це правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб у реалізації приписів норм права стосовно конкретних життєвих випадків шляхом винесення індивідуально-конкретних рішень»¹. Водночас, наприклад, у процесі юридичного супроводу діяльності юридичних чи фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності – юрист, не будучи особою, яка наділена повноваженнями виносити конкретні рішення в юридичній справі (обставинах справи), надає консультації й роз'яснення з правових питань уповноваженим на те суб'єктам, а отже від якості таких консультацій і роз'яснень може залежати подальша доля юридичної справи – прийняття рішення про покладення на працівника матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.

«Застосування права являє собою єдиний процес, що складається з виокремлених і взаємопов'язаних дій – стадій. Перша (фактична) стадія – це встановлення фактичних обставин справи. У перебігу цієї стадії компетентні органи виявляють і встановлюють тільки ті факти й обставини, що мають юридичне значення і пов'язані з вирішенням юридичної справи по суті... Другою (юридичною) стадією є вибір і аналіз правової норми. Вона включає в себе дії з відшукування юридичної норми, що відповідає обставинам, встановленим на першій стадії, і підлягає застосуванню... На цій стадії правозастосовного процесу дається правова кваліфікація – юридична оцінка всієї сукупності фактичних обставин справи шляхом віднесення конкретного випадку до сфери дії певних юридичних норм. На завершальній стадії правозастосування приймається рішення у справі»².

Робота юриста в процесі вирішення поставлених перед ним завдань у межах його трудової функції під час вирішення юридич-

¹ Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 408.

² Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 412–413.

ної справи, наприклад, обґрунтування рішення про покладення на працівника матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації за алгоритмами дій є майже аналогічною стадіям застосування права з тим лише винятком, що юрисконсульт не уповноважений приймати рішення у справі, а обмежується правовим аналізом конкретної ситуації і формулюванням рекомендованої послідовності дій уповноваженого суб'єкта – роботодавця.

Отже, когнітивний рівень знань «С» на прикладі вирішення питання про покладення на працівника матеріальної відповідальності вимагає від випускника володіння компетентностями, відповідно до яких він повинен:

1) знати загальні підстави й умови матеріальної відповідальності працівників, а також відмінності видів матеріальної відповідальності (повної, обмеженої, підвищеної) і процедуру притягнення працівника до матеріальної відповідальності;

2) вміти встановити обставини справи, що мають юридичне значення для вирішення питання, та надати правову кваліфікацію обставин справи;

3) мати навички документального оформлення порядку притягнення працівника до матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації, та/або проведення юридичного аналізу підготовлених документів у справі, що подаються керівнику, який приймає рішення.

Помилки, допущені юристом у процесі юридичного супроводу справи щодо притягнення працівника до матеріальної відповідальності, які не було усунуто на етапі прийняття рішення уповноваженим суб'єктом – роботодавцем, можуть призвести до порушення трудових прав конкретного працівника, водночас таке порушення може бути предметом розгляду в суді.

Говорячи про правовий супровід юрисконсультом діяльності юридичної особи, зупинимося на тлумаченні норм права як виду професійної діяльності. «Тлумачення норм права як діяльність складається з двох основних елементів: уясування змісту норм права та його роз'яснення. Уясування – це перший та обов'язковий елемент тлумачення права, який полягає у з'ясуванні суб'єктом тлумачення змісту правових норм «для себе». Це внутрішній творчий процес, який відбувається у свідомості суб'єкта тлумачення та не містить

зовнішніх форм виразу. Уявлення правових норм є необхідною умовою належної реалізації права в усіх його формах (додержання, виконання, використання, а також правозастосування), що вимагає від нього максимальної адекватності, повноти та юридичної точності... повною мірою правотлумачна діяльність виявляє себе в роз'ясненні норм права, що є наступною частиною процесу інтерпретації права. Роз'яснення здійснюється вже не «для себе», а для інших учасників суспільних відносин, коли суб'єкт інтерпретації в усній або письмовій формі виражає своє розуміння справжнього значення відповідних правових норм. Результати роз'яснення переважно об'єктивуються ззовні у відповідних юридичних актах, науково-практичних коментарях, рекомендаціях тощо... предметом інтерпретації права виступає юридичний текст, який міститься у відповідних джерелах права (нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових прецедентах тощо)»¹.

Продовжимо на прикладі «Трудового права України» за темою «Трудовий договір та його види». Відповідно до програми ЄДКІ рівень когнітивних знань за цією темою визначено як «D», а отже випускник-юрист щонайменше повинен:

1) знати правову природу трудового договору, його зміст, форми, види та їх відмінності, а також відмінності від цивільно-правових договорів, а саме договір підряду, договір про виконання робіт чи надання послуг тощо. Також юрисконсульт повинен знати порядок укладення, зміни та припинення трудового договору та його видів;

2) вміти: а) виокремлювати, крім загальних для всіх договорів необхідних умов, ті умови, що є необхідними для конкретного виду трудового договору; б) прогнозувати й оцінювати правові наслідки, що породжують необхідні та додаткові умови окремо взятого трудового договору; в) обирати правові норми для юридичного супроводу зміни та припинення трудового договору, особливо коли йдеться про обрання підстав для розірвання трудового договору за ініціативи роботодавця; г) доступно роз'яснювати зміст правової норми колегам, які є представниками інших професійних груп;

3) мати навички підготовки проектів трудових договорів різних видів, для підготовки яких може виникнути потреба синтезувати

¹ Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 420–421.

в положеннях трудового договору загальні, спеціальні норми та/або сформулювати індивідуалізовані умови трудового договору, наприклад у частині матеріальної відповідальності сторін, та/або умов оплати праці, та/або умов дострокового розірвання трудового договору тощо.

Помилки внаслідок неправильного розуміння норм права, допущені в процесі підготовки проекту конкретного виду трудового договору (сумісництво, сезонні роботи, трудовий договір з нефіксованим робочим часом, контракт, строковий трудовий договір тощо), можуть стати причиною порушення трудових прав як працівника, так і роботодавця, що в подальшому може призвести до виникнення індивідуального трудового спору, вирішення якого буде покладено на суд.

У наведеному прикладі найвідповідальнішим і найскладнішим етапом є підготовка проекту трудового договору, якість якого прямо залежить від розуміння і юрисконсультом, і роботодавцем, і майбутнім працівником змісту норм трудового права і тих правових можливостей, які забезпечують дію договірною регулювання умов праці. Водночас юрисконсульт повинен уміти роз'яснити зацікавленим особам не лише зміст конкретної правової норми, а й нормативні властивості договірною регулювання у сфері праці, розтлумачити за потреби правові наслідки виконання чи невиконання сторонами певних умов трудового договору тощо. Саме в процесі взаємодії з представниками інших професійних груп виникають труднощі в роз'ясненні їм змісту правових норм, умов договорів, поєднання законодавчого та договірною регулювання тощо, а отже для того, щоб роз'яснити іншим, юрист сам повинен розуміти зміст права і правильно тлумачити його норми відповідно до конкретних обставин.

Реалізація професійних здібностей правника без навичок тлумачення норм права взагалі є неможливою, адже «знати право» означає не просто вміти його прочитати чи переказати, а осмислити й роз'яснити зміст норм права тим особам, які належать до інших професійних груп. На наше переконання, правильне тлумачення норм права вимагає від юриста не лише знання змісту положень законодавства, природи правової норми, її походження й розвитку, а й розуміння її правової мети, і в цьому процесі осмисленню правових норм допомагає правова доктрина.

Завершуючи аналіз результативності проявів професійних компетентностей випускників-юристів, зазначимо, що в наведених прикладах не розкривається вся повнота змісту підготовки правників за обраними темами, а продемонстровано лише окремі результати навчання, які, на нашу думку, розкривають таксономічний підхід до формування фахових компетентностей правників. Також зауважимо, що екзаменаційна робота на ЄДКІ складається з фабул (описів фактичних обставин ситуації), а до кожної фабули наводяться тестові завдання (запитання) різних типів, проте сам таксономічний підхід до формування професійних компетентностей правника не зводиться до відповідей на тестові запитання, і саме тому в наших прикладах наведені реальні результати роботи, яку повинен вміти виконувати випускник закладу вищої освіти.

Варто зазначити, що таксономічний підхід до оцінювання рівня знань також показує особі (правнику), що саме йому необхідно вдосконалити і які компетентності варто розвивати в його професійному розвитку. Основним же завданням професійної підготовки правника в правничій школі є формування у здобувача вищої юридичної освіти мінімально необхідного рівня професійних компетентностей, які надалі дадуть йому можливість у практичній діяльності розвинути їх до такого когнітивного рівня, який дозволить у процесі реалізації своїх здібностей до праці вирішувати найскладніші юридичні справи, обіймаючи посади та/або займаючись незалежною професійною діяльністю, до яких законодавством встановлені кваліфікаційні вимоги як на рівні освіти, так і на рівні професійного (спеціального) стажу роботи.

Викладене дає підставу стверджувати таке:

– по-перше, право як предмет пізнання для юристів є не просто процесом інтерпретації нормативних актів, нормативних договорів та угод, правових прецедентів, а й процесом глибокого осмислення й усвідомлення права як явища, яке впорядковує суспільне життя і надає прогнозованого характеру відносинам, що є суспільно значущими в певному суспільстві, в конкретній державі та/або в об'єднанні держав єдиними нормативними вимогами. Для підвищення професійного рівня правнику необхідно розумітися не лише на змісті норм чинного законодавства, а й уміти адаптуватися до вирішення юридичних справ у нових умовах, змінених унаслідок удосконалення законодавства, за рахунок свого професійного мислення;

– по-друге, висока соціальна відповідальність правників за результати їхньої професійної діяльності обумовила диференційований підхід держави до визначення умов допуску до правничих професій. З цією метою доступ до правничих професій має додаткове регулювання, яке полягає в стандартизації вимог до професійних компетентностей юристів на етапі здобуття вищої юридичної освіти і завершується законодавчо визначеними вимогами до претендентів на окремі види правничих професій і посад та/або претендентів на заняття певними видами незалежної професійної діяльності;

– по-третє, професійні здібності правників не є однаковими і залежать від особистих здібностей людини до праці, водночас для кожного виду правничих професій чи посад висуваються різні кваліфікаційні вимоги. Конкретна кваліфікація набувається як у закладах вищої освіти, так і в практичній діяльності. На сьогодні процес правового регулювання доступу до правничих професій розвивається, але вже сьогодні можна стверджувати, що цей розвиток спрямований на впровадження компетентнісного підходу до професійного відбору правників, що неминуче обумовлює реформу вищої юридичної освіти;

– по-четверте, євроінтеграційні процеси в Україні, розвиток демократичних засад побудови суспільства, розбудова правової держави на засадах верховенства права вимагають оновлення підходів до професійної підготовки нової плеяди правників, які своєю професійною діяльністю мають реалізувати прогресивні перетворення в Україні на основі досягнень сучасної правової науки. Компетентнісний підхід до професійної підготовки правників (юристів) вимагає від правничих шкіл формування в здобувачів вищої юридичної освіти професійного мислення та цілісного професійного світогляду правника, адже лише за таких умов його професійна діяльність є затребуваною в сучасному українському суспільстві. Для досягнення такого результату недостатньо знати зміст нормативних актів, необхідно розуміти й усвідомлювати зміст права та його соціальне призначення, і саме тому формування професійного мислення та світогляду правника не може відбуватися без осмислення правової доктрини, яка, крім того, що виступає джерелом права, також формує професійну свідомість;

– по-п'яте, підвищення якості професійних юридичних кадрів розпочинається з підготовки юристів у правових школах, де ос-

новним завданням професійної підготовки юристів має бути формування у здобувача освіти мінімально необхідних професійних компетентностей, які свідчать про наявність у нього здатності до нормотворення, та/або правозастосування, та/або тлумачення норм права на основі розуміння істинного змісту, ідеї права та його ролі в суспільному житті. Вища юридична освіта є лише потенційним засобом, який може відкрити шлях до правничих професій за умови успішного набуття здобувачем освіти мінімально необхідних професійних компетентностей, розвитку професійного мислення, формування професійного світогляду в поєднанні з вольовими діями щодо постійного професійного розвитку.

І головне, правова доктрина є рушійною силою у формуванні професійного мислення та світогляду правника, адже завдяки їй осмисленню професіонал у галузі права «бачить» право як динамічне явище, розуміє його роль у суспільному житті та соціальне призначення в розбудові демократичної правової держави. Осмислення правової доктрини в процесі професійної підготовки правників забезпечує усвідомлення мети правового регулювання правовідносин, дає розуміння правової природи прав та обов'язків учасників правовідносин, розкриває інтеграційні властивості права як явища на тлі глобалізаційних процесів. Правова доктрина як джерело знань для здобувачів вищої юридичної освіти виступає не переліком догм чи обґрунтованих тверджень, а джерелом пізнання правової реальності, правового життя в його цивілізаційному розвитку.

Кухарєв Олександр Євгенович,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу приватноправових
досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії
правових наук України*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СУДДІВ

Судова влада України упродовж тривалого часу перебуває у процесі докорінних організаційно-структурних і сутнісних змін. Ці процеси охоплюють і сферу професійної підготовки суддів. Освіта суддів потребує глибинної трансформації із застосуванням сучасних методик і схем, належних організаційних структур та процесів. Важливою передумовою становлення в Україні авторитетної та незалежної судової влади як однієї з найважливіших складових правової держави є формування високопрофесійного суддівського корпусу. Інституційним засобом для реалізації державних реформаційних цілей є створена у 2010 році Національна школа суддів України (далі за текстом – НШСУ).

У пп. 3–5 Висновку № 4 (2003) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо належної підготовки та підвищення кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях підкреслено важливість того, щоб судді, відібрані після здобуття повної юридичної освіти, отримали детальну, глибоку, різноманітну підготовку з тим, щоб мати можливість задовільно виконувати свої обов'язки. Така підготовка є також гарантією їхньої незалежності й безсторонності згідно з вимогами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Нарешті, підготовка є необхідною передумовою, якщо судова

влада розраховує та заслуговує на повагу. Довіра громадян до системи правосуддя посилюватиметься, якщо судді матимуть глибокі та розгалужені знання, які виходять за межі технічних знань права та поширюються на сфери важливого соціального значення, а персональні й суддівські навички та розуміння дозволятимуть їм керувати справами та працювати з усіма особами-учасниками належно та поважно. Підготовка є необхідною для об'єктивного, безстороннього та компетентного виконання суддівських функцій, а також для захисту суддів від неналежного впливу¹.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів»² передбачає істотні зміни у підходах до суддівської освіти. Як наголошено у ст. 77 цього Закону, спеціальна підготовка кандидата на посаду судді включає теоретичну та практичну підготовку судді в НШСУ.

Програму, навчальний план та порядок проходження спеціальної підготовки кандидатами на посаду судді затверджує Вища кваліфікаційна комісія суддів України за рекомендацією НШСУ.

НШСУ є державною установою зі спеціальним статусом у системі правосуддя, яка забезпечує підготовку висококваліфікованих кадрів для системи правосуддя та здійснює науково-дослідну діяльність. На НШСУ не поширюється законодавство про вищу освіту.

НШСУ здійснює:

- 1) спеціальну підготовку кандидатів на посаду судді;
- 2) підготовку суддів, у тому числі обраних на адміністративні посади в судах;
- 3) періодичне навчання суддів з метою підвищення рівня їхньої кваліфікації;
- 4) проведення курсів навчання, визначених кваліфікаційним або дисциплінарним органом, для підвищення кваліфікації суддів, які тимчасово відсторонені від здійснення правосуддя;
- 5) підготовку працівників апаратів судів та підвищення рівня їхньої кваліфікації;
- 5-1) підготовку працівників Служби судової охорони та підвищення рівня їхньої кваліфікації;

¹ Висновок № 4 (2003) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо належної підготовки та підвищення кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях. Страсбург, 27 листопада 2003 р., документ № CCJE (2003), ор. № 4. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/04.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

² Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

б) проведення наукових досліджень з питань удосконалення судового устрою, статусу суддів і судочинства;

7) вивчення міжнародного досвіду організації та діяльності судів;

8) науково-методичне забезпечення діяльності судів, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя.

В основу освітньої доктрини НШСУ покладено підходи, спрямовані на формування суддівських навичок, умінь та обізнаності. Вони мають забезпечувати набуття ефективних практичних навичок, необхідних для подолання існуючих викликів. Основною та найбільш ефективною формою навчання суддів стали *тренінги*. Невипадково відповідно до ч. 3 ст. 89 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» НШСУ організовує тренінги, що є обов'язковими в межах підготовки, а також тренінги, які суддя має право обрати залежно від своїх потреб. Слід вказати, що тренінг як форма навчання судді має свої особливості, зокрема: наявність групи учасників; дотримання певних принципів групової роботи; певні організаційні умови, за яких проходить заняття; використання інтерактивних методів роботи. Тренінг як форма підготовки не має на меті передачу максимуму знань та інформації, а спрямований на розвиток практичних навичок. І перевагою тренінгів є те, що в них застосовуються інтерактивні форми навчання.

Зважаючи на це, законом встановлено пріоритет тренінгової форми навчального процесу в НШСУ, яка містить інтерактивну складову та передбачає застосування сучасних засобів передачі знань шляхом використання мінілекцій, роботи в малих групах, обговорень, дискусій, моделювання судових засідань (симуляція), аналізу типових судових справ (кейсів), використання відеофільмів.

Зміни у підготовці суддів полягають, серед іншого, у заміні традиційних академічних методик викладання у формі лекцій, семінарських і практичних занять на сучасні інтерактивні методи навчання – мінілекцію, експрес-опитування за допомогою «клікерів», «мозковий штурм», метод аналізу ситуацій (кейс-метод), роботу в малих групах, рольову гру, моделювання (ділову гру). Такий підхід зумовлений тим, що судді – це доросла високофахова аудиторія, тому при проведенні навчальних заходів для суддів необхідно враховувати загальні принципи навчання дорослих, а також специфіку суддівської професії: судді – це юристи, що мають певний досвід,

професіонали своєї справи, спеціалісти-практики, які посідають високе соціальне становище¹.

М. Оніщук також наголошує, що в підготовці суддів мають активно використовуватись інтерактивні методи навчання. Викладач повинен не просто читати лекції, а використовувати презентації, організовувати взаємодію слухачів, їх роботу в групах, проводити тренінги, колоквіуми та застосовувати інші практично орієнтовані методи освіти. Читання класичних лекцій має відійти в минуле, адже вони не дають належного рівня засвоєння матеріалу. Водночас за допомогою інтерактивних методів навчання засвоєння матеріалу може досягати близько 60–80%².

Інтерактивне навчання – це навчання у процесі практики, однак це більше, ніж просто практика. Це навчання шляхом осмислення (рефлексії) власних дій. Коли ми діємо, ми можемо аналізувати те, що ми робимо і як ми це робимо, або не замислюватися над цим. Завдяки аналізу власних дій дізнаємося нове про себе та власну поведінку. Якщо діємо несвідомо, це означає, що не вчимося на власному досвіді. Спостерігаючи себе в діях, отримуємо інформацію не тільки про себе, а й про інших. Найціннішим в інтерактивному навчанні є обмін різним досвідом, відмінними поглядами, різним світосприйняттям. Усі ми вчимося на якомусь досвіді – на власному, виконуючи певні дії, або на чужому у процесі спостереження за діями інших людей. Всі учасники та учасниці тренінгового процесу взаємодіють один з одним, обмінюються інформацією, аналізують, моделюють ситуації, спільно шукають шляхи розв'язання проблем. Інтерактивні методика дають змогу задіяти не тільки розум людини, а також почуття, емоції, вольові якості, творчість. Таким чином у процес тренінгового навчання включається потенціал цілісної особистості³.

Одна з важливих особливостей концепції інтерактивного навчання полягає в тому, що вона передбачає активну пізнавальну діяльність за будь-якої форми навчання – колективної чи індивідуаль-

¹ Фулей Т.І. Інтерактивні методи навчання у підготовці суддів : навч. посіб. для викладачів (тренерів). Київ, 2017. С. 8.

² Оніщук М. Не протекція, а належна суддівська кваліфікація та освіта мають бути гарантією кар'єрного зростання. *Слово Національної школи суддів України*. 2015. № 1. С. 8.

³ Кенней А., Литвинова Т., Карбовська Н., Голоцван О. Посібник для тренерів з проведення просвітницьких занять із населенням щодо питань репродуктивного здоров'я і планування сім'ї. Київ, 2019. С. 19.

ної. Справа тут не в організаційній формі навчання, а в організації навчання як діяльності, тобто в рівні індивідуалізації навчання, міри самостійності та активності мислення. Навчити чого-небудь неможливо; можливо лише навчитися – це одне із вихідних положень інтерактивного навчання. Воно й становить суть принципу поєднання індивідуальної форми роботи з колективною¹.

У Концепції національних стандартів суддівської освіти сформульовані такі принципи суддівської освіти:

1) різнобічність та комплексність підготовки, її орієнтованість на опанування всіма необхідними уміннями і навичками, притаманними професії судді;

2) періодичність підготовки та навчання суддів з метою підвищення рівня кваліфікації;

3) здійснення підготовки відповідно до кращого світового досвіду з урахуванням міжнародних стандартів у сфері судочинства;

4) єдність (уніфікованість) підготовки, тобто її здійснення на підставі стандартизованих програм, розроблених НШСУ;

5) практична спрямованість суддівської освіти, зокрема через формування програм, виходячи із суддівських компетенцій (знань, умінь та навичок, притаманних професії судді);

6) збалансованість програм спеціальної підготовки шляхом поєднання теоретичних та практичних знань в аудиторії зі стажуванням у судах;

7) забезпечення високої якості і наукової обґрунтованості суддівської освіти;

8) сучасність змісту та випереджувальний характер суддівської освіти, періодичне оновлення навчальних програм і курсів та удосконалення методики підготовки;

9) ініціативність і зацікавленість кандидатів на посаду судді та суддів у підвищенні професійного рівня;

10) координація діяльності всіх складових системи суддівської освіти;

11) використання новітніх ІТ-досягнень у процесі підготовки;

12) безперервність суддівської освіти (навчання впродовж життя)².

¹ Огородник А., Гордєєв В. Професійна підготовка судді: інтерактивні методи навчання та їх застосування. *Слово Національної школи суддів України*. 2016. № 1. С. 8.

² Концепція національних стандартів суддівської освіти : схвалено Науково-методичною радою Національної школи суддів України (протокол від 23.12.2014 № 5). URL: <http://nsj.gov.ua/ua/about/symbols/> (дата звернення: 19.09.2023).

Своєрідною «серцевиною» суддівської освіти в НШСУ є розробка курсів. Цьому процесу передують оцінка навчальних потреб і розробка стандартизованої програми підготовки для кожної конкретної цільової аудиторії з урахуванням юрисдикції, досвіду, стажу роботи, інстанції та спеціалізації. Розробка всіх навчальних курсів для суддів і кандидатів на посаду судді здійснюється з урахуванням трьох вимірів, так званих 3D (dimension – з англ. вимір), якими є знання, уміння та навички, а також ставлення.

Зважаючи на переважно практичну спрямованість підготовки в НШСУ, виникає питання про доцільність застосування правових доктрин у процесі розробки курсів, під час спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, а також у межах періодичного навчання суддів з метою підвищення рівня їхньої кваліфікації. Причому судді, здійснюючи правосуддя, часто недооцінюють значення правової доктрини, надаючи перевагу прямому застосуванню нормативних приписів. Більше того, практичні працівники, як правило, ототожнюють категорії «правова доктрина» та «правова наука», відкидаючи саму можливість ретельного опрацювання правових доктрин.

Не викликає сумніву, що доктрини є необхідним елементом функціонування права та його інститутів, вони розробляються в усіх галузях права та стають безпосереднім регулятором діяльності суб'єктів. При цьому доктринальне положення у забезпеченні своєї реалізації позбавлене заходів державно-примусового характеру, а діє внаслідок свого авторитету.

Під правовою доктриною розуміють вироблене юридичною наукою конвенціональне поєднання ідей, поглядів на проблеми правового регулювання, пріоритетні напрями правової діяльності держави, основні орієнтири формування та розвитку громадянського суспільства, що набули поширення й визнання насамперед серед професійних юристів. Результати розвитку юридичної науки втілюються саме в доктрині, що є своєрідним підсумком наукового пізнання державно-правової дійсності в конкретний історичний період¹. Синонімом поняття правової доктрини (яке у більшу міру вказує на результат інтелектуальної діяльності) може бути поняття

¹ Семеніхін І.В. Правова доктрина: загальнонотеретичний аналіз ; наук. ред. О.В. Петришин. Харків : Юрайт, 2012. С. 29.

«аналітичне вивчення права» та «доктринальне вивчення права» (яке переважно акцентує увагу на процесі отримання певного знання про право)¹.

Питання доцільності запровадження правових доктрин під час підготовки та підвищення кваліфікації суддів у НШСУ набуває особливої актуальності з урахуванням широкого їх застосування Верховним Судом – найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість і єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом, зокрема, здійснюючи правосуддя як суд касаційної інстанції. Причому подібне важко було навіть уявити двадцять років тому, коли значення правової доктрини у процесі правозастосування суттєво применшувалося та яскраво ілюструвалося позиціями окремих правників. Зокрема, Є.П. Євграфова стверджувала, що суди в рішеннях посилаються на норми, а не на наукові ідеї, які були засобом прийняття рішення. Правові позиції, сформульовані вченими, не є обов'язковими, що підтверджує лише рекомендаційний характер правової доктрини, її субсидіарну роль у вирішенні питань юридичної практики².

Проте, наслідком органічного поєднання науки і практики стали численні випадки застосування правових доктрин у судовій практиці. Можна констатувати, що на сучасному етапі розвитку правової системи України спостерігається зростання значущості правової доктрини як регулятора суспільних відносин, що зумовлено її авторитетністю. Більше того, з'явилися праці, в яких обґрунтовується обов'язковість правової доктрини. Так, Є.М. Черних пояснює обов'язковість юридичної доктрини у специфічному значенні керівного, але юридично небезумовного чинника, що зобов'язує до вибору силою раціональної, а не вимушеної необхідності, яку він викликає у свідомості. Крім того, вчений прогнозує поступове визнання специфічної обов'язковості правової доктрини³. Додатково правову доктрину розглядають як самостійне дже-

¹ Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2013. С. 61.

² Євграфова Є.П. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права. *Право України*. 2011. № 11. С. 341.

³ Черних Є.М. Обов'язковість правової доктрини як проблема методології. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2. С. 21–30.

рело права, що має значний регламентаційний характер¹, а також як джерело «м'якого права».

У колі науковців висловлюються різні думки щодо пояснення змісту доктрини права: 1) через розуміння її як джерела (або форми) права, як першооснови, що відбивається на всій правотворчій і правозастосовній практиці, уособлюючи її регулятивний потенціал, віддаючи перевагу прикладному характеру, що допомагає виробити відповідні правові категорії, юридичні абстракції, сформувані юридичні конструкції тощо та наочно представити в узагальненому вигляді закономірності зв'язків правової реальності; 2) через її найвище призначення як комплексної, генеруючої моделі, що відображає політико правову реальність у всьому різноманітті, правове регулювання й духовно-моральну основу суспільства, а також традиції, культуру, право, державотворення тощо².

І.В. Спасибо-Фатєєва окреслює такі напрями правового впливу доктрини на судову практику: а) роз'яснення теоретичних засад законодавства, його принципів та новел; б) підготовка та перепідготовка судових кадрів; в) участь науковців у розробці проектів постанов пленумів; г) індивідуальні консультації, експертні висновки науковців на запити по конкретних проблемних питаннях застосування права юрисдикційними органами, в тому числі для розгляду справ у суді³. Отже підготовка та перепідготовка судових кадрів визначається авторкою саме як один із *напрямів впливу* доктрини на судову практику.

Доктрина втілюється в концепціях, теоріях, що є основою розв'язання багатьох проблемних питань правозастосування. Через це досліджувана категорія не обмежується пізнанням позитивного права, аналізуванням його галузей і правових інститутів. Вона містить бачення права, яким воно має бути, тобто його уявний ідеальний образ, обґрунтовує доцільність закріплення норм права, а також виступає вагомим чинником формування права. Крім того, однією з форм впливу правової доктрини на правотворчість є роз-

¹ Див., напр.: Заверуха О. Правові доктрини у податкових спорах: вплив на процеси правотворення. Актуальні проблеми правознавства. 2022. № 4. С. 57; Чуенко В.І., Чуенко О.І. Значення доктрини права в контексті модернізаційних процесів у правовій системі України. *Право.іа*. 2023. № 2. С. 108.

² Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін : наук.-практ. посіб. / Н.С. Кузнецова, М.М. Хоменко, А.Б. Гриняк та інші. Одеса : Гельветика, 2021. С. 189.

³ Спасибо-Фатєєва І.В. Доктринальне тлумачення. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 1. С. 15.

робка понятійно-категоріального апарату. Українські правознавці наголошують на необхідності активізувати роботу зі створення єдиних правових понять і категорій, глосарію юридичної термінології, що має вагоме значення для практики адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу¹.

Суттєвий вплив доктрини на правозастосовчий процес особливо спостерігається за наявності прогалин у законодавстві. Бувають непоодинокі випадки, коли суди, розглядаючи справу, зіштовхуються із ситуаціями, за яких відносини, що є предметом розгляду, не врегульовані нормами права.

На думку чималої кількості дослідників, правова доктрина завжди має науково-прикладний характер. Саме ця ознака відрізняє доктрину від суто наукових досліджень. Доктрина – це прикладна юридична наукова теорія, що вже впроваджена в законодавство та практику. Доктрина практично спрямована в тому сенсі, що вона не тільки пропонує теоретичне обґрунтування проблем, що виникають, а й має реальну можливість безпосередньо впливати на державно-правове будівництво². Незважаючи на те, що наука та доктрина є близькими поняттями, не кожне наукове положення досягає рівня доктрини. Більше того, не всі наукові ідеї мають бути впроваджені в законодавство.

Реалізація доктринальних положень здійснюється як на стадії правотворчості, так і на етапі правозастосування. Ухвалення правових норм об'єктивно враховує рівень наукових розробок та думок, які притаманні цьому етапу існування юридичної науки. Що стосується правозастосування, то йдеться передусім про застосування правових доктрин у судовій практиці. Не викликає сумніву, що відтворення доктринальних положень у змісті судових рішень є визнанням практичної цінності правової доктрини з боку держави.

Як наголошувалося вище, Верховний Суд активно застосовує правові доктрини. У конкурсі до Верховного Суду, що тривав упродовж 2016–2017 років, уперше взяли участь претенденти, які мають науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше 10 років. За результатами цього конкурсу 35 науковців-правників призначено на посади суддів Верховного Суду.

¹ Шевченко А.Є., Кармаліта М.В. Вплив правової доктрини на правотворчий процес в Україні. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 53, 54.

² Полянський Є. Розуміння природи правової доктрини в юридичній літературі. *Юридичний вісник*. 2018. № 4. С. 26.

Імовірно, це суттєво вплинуло на використання суддями під час здійснення правосуддя наукових ідей, концепцій та положень. Крім того, Верховний Суд вдається до тлумачення окремих правових категорій, що слід оцінити позитивно. Так, Верховний Суд роз'яснив, що юридична фікція (*legal fiction*) – це умовно прийнятий факт, що не може бути спростований у процесі доказування та беззаперечно приймається за істину (має імперативний характер), зовнішньою формою якого є норми матеріального та процесуального права. Застосування юридичних фікцій має на меті забезпечення принципу правової визначеності та, головним чином, спрямовано на фіксацію виконання уповноваженим суб'єктом певного обов'язку у визначених законом випадках¹.

Аналіз судової практики дозволяє виокремити ті доктрини, що широко застосовуються Верховним Судом і судами нижчих інстанцій, а тому, на нашу думку, мають бути враховані при розробці відповідних курсів НШСУ.

1. *Заборона суперечливої поведінки* (*venire contra factum proprium*) – одна із засад приватного права, яка лежить в основі будь-яких договірних відносин, що забезпечує стабільність цивільного обороту.

Зародження доктрини *venire contra factum proprium* сягає своїм корінням діяльності школи глосаторів, які займались коментуванням положень *Corpus iuris civilis* (Кодексу Юстиніана). Серед відомих джерел, які містять згадку цього правового феномена, найдавнішим є збірник юридичних максим юриста-глосатора Азо «*Brocardia sive generalia iuris*», датованого XII–XIII ст. Ці максими, включаючи «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці), були сформульовані переважно на основі джерел давньоримського права².

Застосування venire contra factum proprium зумовлювалося двома різними діями однієї і тієї ж особи – попередньою її поведінкою (factum proprium) та наступною суперечливою поведінкою з різни-

¹ Постанова Верховного Суду від 01 травня 2023 р. у судовій справі № 540/913/21, адміністративне провадження № К/9901/40933/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110568942> (дата звернення: 19.09.2023).

² Dajczak W. *Venire contra factum proprium nemini licet – Changing fortunes of the maxim demanding the constancy in conduct*. Forum Prawnicze. 2019. P. 33, 34. URL: https://www.researchgate.net/publication/338884390_Venire_contra_factum_proprium_nemini_licet_-_Changing_Fortunes_of_the_Maxim_Demanding_Constancy_in_Conduct_Wojciech_Dajczak_Professor_of_Law_at_Adam_Mickiewicz (дата звернення: 19.09.2023).

цею в часі: щоб захистити інтереси іншої сторони, яка добросовісно покладалася на попередню поведінку особи.

Заборона суперечливої поведінки є юридичною передумовою, що ґрунтується на ідеї довіри та з погляду добросовісності вважає неприпустимим будь-який об'єктивно суперечливий намір стосовно раніше вчиненої поведінки. Отже, це розумний механізм обмежити здійснення індивідуальних прав¹.

Найчастіше суди у своїх рішеннях посилаються на постанову Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10 квітня 2019 р. у цивільній справі № 390/34/17, де зазначалося, що доктрина *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки) базується ще на римській максимі «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). В основі доктрини *venire contra factum proprium* лежить принцип добросовісності. Наприклад, у ст. I.–1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права вказується, що поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них².

При цьому окреслена доктрина широко застосовується до різних категорій справ. Так, Верховний Суд, розглядаючи спадкову справу, зазначив, що особа, яка мала право на оспорення (спадкодавець), висловила як прямо (в заяві від 19 липня 2002 р.), так і своєю поведінкою (оскільки протягом майже 14 років не оспоровала свідоцтво про право на спадщину, видане у 2002 р. її сину), що не буде реалізовувати своє право на оспорення. За таких обставин право на оспорення свідоцтва про право на спадщину, яке мала спадкодавиця, припинилося, відповідно його не успадкував позивач. Отже, підстави для задоволення позовних вимог позивача як спадкоємця про визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину відсутні³.

¹ Thiago Luís Sombra. The Duty of Good Faith Taken to a New Level: An Analysis of Disloyal Behavior. *Journal of Civil Law Studies*. 2016. Volume 9 Article 4. P. 31. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/jcls/vol9/iss1/4> (дата звернення: 19.09.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10 квітня 2019 р. у судовій справі № 390/34/17, провадження № 61–22315сво18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995> (дата звернення: 19.09.2023).

³ Постанова Верховного Суду від 07 жовтня 2020 р. у судовій справі № 450/2286/16-ц, провадження № 61–2032св19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92173296> (дата звернення: 19.09.2023).

Крім того, Верховний Суд застосував доктрину *venire contra factum proprium* при вирішенні спору про стягнення заборгованості за кредитним договором. Позичальниці було відмовлено у задоволенні зустрічного позову про визнання кредитного договору удаваним правочином, з огляду, серед іншого, на її суперечливу поведінку. Зокрема, позичальниця не заперечувала, що банк надав їй кредит у доларах США. Проте посилялася на порушення вимог Закону України «Про захист прав споживачів», оскільки була введена в оману, адже перед укладенням договору банк не повідомив про орієнтовну сукупну вартість кредиту та не попередив, що саме вона несе валютні ризики під час виконання зобов'язань¹.

2. *Прояв найвищої добросовісності (uberrima fides)* – правова доктрина, що набула прояву у сфері страхування.

Свого розвитку ця доктрина набула в англійському праві, а її основні контури були окреслені ще у 1766 р. у рішенні по справі *Carter v. Boehm*. Як наголошувалось у цій справі, «конкретні факти, на підставі яких може бути розрахована вірогідність настання страхового випадку, найчастіше відомі лише страховику. Страхувальник довіряє тому, як ці факти подані страховиком, та діє, припускаючи, що страховик не приховує відомі йому обставини з тим, що страхувальник вважав, що ризику не існує. Приховання таких обставин – це шахрайство, і поліс у такому разі вважається нікчемним. Навіть якщо приховання відбулося внаслідок помилки, страхувальника все одно обманули.

Добросовісність забороняє обом сторонам, приховуючи свої знання, залучати другу сторону в правочин на підставі незнання цієї другої сторони про факт або на підставі хибного уявлення про нього».

Додатково в межах цієї справи також було встановлено, що обов'язок є взаємним – виконувати його повинен не лише страхувальник, а й страховик².

Фактично йдеться про забезпечення застрахованої особи від недобросовісності страховика, особливо коли страховик не повідомляє

¹ Постанова Верховного Суду від 08 квітня 2021 р. у судовій справі № 402/1185/15-ц, провадження № 61-14877св19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96207872> (дата звернення: 19.09.2023).

² Lowry John. Whither the Duty of Good Faith in UK Insurance Contracts? Connecticut Insurance Law Journal. 2009. 59. P. 103. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/302394256.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

застрахованого про окремі факти чи деталі договору, які при настанні страхового випадку унеможливають виплату страхових сум.

З деякими змінами та в узагальненому вигляді доктрина *uberrima fides* була втілена в англійський Закон про морське страхування (*Marine Insurance Act*) 1906 р.

Найвища добросовісність у страхуванні, на відміну від «звичайної» добросовісності в цивільно-правових відносинах, пояснюється в юридичній літературі тим, яка поведінка може вважатися обманом у страхових відносинах: «Обман взагалі полягає у різного роду хитрощах, тоді як при страхуванні для обману достатньо уже одного мовчання або неточності відповідей»¹.

Правова доктрина прояву найвищої добросовісності застосовується й національними судами при вирішенні страхових спорів². Як наголосив Верховний Суд, тлумачення п. 3 ч. 1 ст. 989 ЦК України, згідно з яким страхувальник зобов'язаний при укладенні договору страхування повідомити страховика про інші договори страхування, укладені щодо об'єкта, який страхується, свідчить, що переддоговірний обов'язок страхувальника надати страховику достовірні відомості про об'єкти страхування і фактори ризику є проявом найвищої добросовісності (доктрина *uberrima fides*) і пов'язаний з ризиковим характером договору страхування. По суті страховику потрібна інформація для оцінки страхового ризику³.

Сутність доктрини прояву найвищої добросовісності та особливості її застосування судами слід розглядати в межах стандартизованої програми підготовки суддів судових палат у цивільних справах апеляційних судів «Розгляд справ, що виникають з договорів страхування».

3. *Тлумачення слів договору проти того, хто їх написав (verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem)*. Ця доктрина

¹ Ноткин А. Страхование имущества по русскому гражданскому праву. Киев : Тип. А. Давиденко, 1888. С. 156.

² Див., напр.: постанова Харківського апеляційного суду від 02 грудня 2020 р. у судовій справі № 638/10798/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93252063> (дата звернення: 19.09.2023); постанова Північного апеляційного господарського суду від 03 серпня 2021 р. у судовій справі № 910/10231/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98748599> (дата звернення: 19.09.2023); постанова Запорізького апеляційного суду від 24 листопада 2021 р. у судовій справі № 937/2683/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101627865> (дата звернення: 19.09.2023).

³ Постанова Верховного Суду від 10 березня 2021 р. у судовій справі № 753/731/16, провадження № 61–25171св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95502347> (дата звернення: 19.09.2023).

сформувалася в римському праві стосовно тлумачення умов сти- муляції, а саме принципу, що сформульований Цельсом «*Cum quaeritur in stipulatione, quid acti sit, ambiguitas contra stipulatorem est*» (Якщо стосовно стипуляції постає питання про те, якою була її мета, то двозначність тлумачиться проти інтересів стипулятора) та широко застосовується в зарубіжних законодавствах (ст. 6:238 ЦК Нідерландів, ст. 1370 ЦК Італії, ст. 1288 ЦК Іспанії, ст. 915 За- гального цивільного кодексу Австрії, ст. 1602 ЦК Бельгії, ст. 6.193 ЦК Литви тощо).

Додатково правило «*contra proferentem*» прямо закріпле- но в *Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА* (ст. 4.6)¹.

Сфера застосування зазначеної доктрини обмежується тлу- маченням договорів і прямо не закріплена в законодавстві Укра- їни, хоча можна віднайти певні її контури в окремих законах. Зокрема, згідно з ч. 8 ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» нечіткі або двозначні положення договорів із спо- живачами тлумачаться на користь споживача². Таке законодавче застереження не є проявом *verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem* у «чистому вигляді», оскільки застосовується на користь споживача незалежно від того, за чиєю ініціативою відповідна умова була включена до змісту договору. За твер- дженням Н. Процьків і В. Никифорака, саме споживчі договори, які укладаються на стандартних умовах, є пріоритетною сфе- рою застосування принципу *contra proferentem*, який вживається для тлумачення на користь споживача. Оскільки стандартні умови визначаються однією зі сторін договору, то вони не є ре- зультатом переговорів і в їх змісті не відображається реальна воля контрагентів³.

Перевага доктрини *verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem* полягає в тому, що вона відповідає засадам справедливості, не порушуючи при цьому автономію волі сторін. Не випадково І.А. Діковська стверджує, що добросовісність як регулятор

¹ PRINCIPLES OF INTERNATIONAL COMMERCIAL CONTRACTS. URL: www.unidroit.org/english/documents/2004/study50/s-50-98-e.pdf (дата звернення: 19.09.2023).

² Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

³ Процьків Н., Никифорак В. Використання принципу *contra proferentem* у правозастосов- ній практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 51.

*приватних договірних відносин є джерелом тлумачення приватних договорів*¹.

Як наголосила Об'єднана Палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, *правила тлумачення, закріплені у ст. 213 ЦК України, не дають можливості встановити справжній зміст умови договору купівлі-продажу щодо порядку проведення розрахунку*. Особа, яка включила певну умову в договір, повинна нести ризик, пов'язаний з неясністю такої умови. Це правило застосовується не тільки в тому випадку, коли сторона самостійно розробила відповідну умову, а й тоді, коли сторона скористалася стандартною умовою, розробленою третьою особою. Це правило підлягає застосуванню не лише стосовно умов, які «не були індивідуально узгоджені» (*no individually negotiated*), але також щодо умов, які хоча й були індивідуально узгоджені, проте включені в договір «під переважним впливом однієї зі сторін» (*under the dominant influence of the party*)².

Окреслена правова доктрина широко застосовується не лише Верховним Судом³, а й судами нижчих інстанцій⁴.

У НШСУ доктрину *verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem* доцільно детально проаналізувати в межах спеціального тренінгу «Захист прав споживачів: актуальні питання правозастосування та судової практики».

4. *Підняття корпоративної вуалі (piercing/lifting the corporate veil)* – це доктрина, запозичена з країн загального права, суть якої

¹ Діковська І. А. Добросовісність – принцип регулювання міжнародних приватних договірних відносин. *Право України*. 2012. № 9. С. 125.

² Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 18 квітня 2018 р. у судовій справі № 753/11000/14-ц, провадження № 61–11сво17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73500675> (дата звернення: 19.09.2023).

³ Див., напр.; постанова Верховного Суду від 14 грудня 2021 р. у судовій справі № 675/695/20, провадження № 61–1924св21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101935318> (дата звернення: 19.09.2023); постанова Верховного Суду від 16 вересня 2020 р. у судовій справі № 219/8419/18, провадження № 61–13690св19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91643736> (дата звернення: 19.09.2023).

⁴ Див., напр.; постанова Полтавського апеляційного суду від 19 липня 2021 р. у судовій справі № 552/4103/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98508076> (дата звернення: 19.09.2023); постанова Східного апеляційного господарського суду від 17 вересня 2020 р. у судовій справі № 922/965/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91587649> (дата звернення: 19.09.2023); рішення Приморського районного суду м. Одеси від 01 квітня 2020 р. у судовій справі № 522/11891/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88629479> (дата звернення: 19.09.2023); рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 06 жовтня 2022 р. у судовій справі № 760/12540/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107154254> (дата звернення: 19.09.2023).

зводиться до виключення з принципу обмеженої відповідальності засновників юридичної особи.

Витоки цієї доктрини сягають прецедентного рішення англійського суду у справі «*Salomon v. A. Salomon & Co Ltd*» (1897 р.) щодо застосування принципу обмеженої відповідальності корпорації. *Piercing/lifting the corporate veil* застосовується на користь третіх осіб, які вимагають від учасника відшкодувати збитки за неправомірні дії юридичної особи, або на користь учасника, який прагне захистити права та інтереси юридичної особи.

Доктрина *підняття корпоративної вуалі* використовується в практиці ЄСПЛ, зокрема, у справах «*Agrotexim and others v. Greece*», «*Camberrow MM5 AD v. Bulgaria*», «*G.J. v. Luxembourg*».

Як зазначається в юридичній літературі, термін «підняття корпоративної вуалі» вживається у трьох випадках: 1) коли суд, розглядаючи питання про відповідальність юридичної особи, відступає від принципу обмеженої відповідальності засновників (учасників) і покладає відповідальність на них; 2) коли суд ігнорує відокремленість юридичних осіб, що входять до холдингових утворень або групи юридичних осіб, та, виходячи з принципу «єдиної економічної одиниці», покладає відповідальність самостійної юридичної особи на відокремлені юридичні особи, що входять до холдингу чи групи; 3) коли суд покладає відповідальність на органи управління юридичної особи¹.

За загальним правилом ч. 3 ст. 96 ЦК України учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом. На думку Р.А. Майданіка, розуміння юридичної особи за українським правом ґрунтується на теорії фікції, за якої її майно і зобов'язання повністю автономні від засновників. Через це застосування доктрини «зняття корпоративної вуалі» в українському праві може мати коригуючий ефект, що дасть можливість притягнути фактичного «власника» компанії до відповідальності².

Ю.М. Жорнокуй виокремлює два інститути у сучасному законодавстві України, близькі до доктрини «проникаючої відпові-

¹ Карнаух Т. Доктрина «підняття корпоративної вуалі»: сутність та перспективи застосування в Україні. *Юридична Україна*. 2013. № 3. С. 53, 54.

² Майданік Р.А. Розвиток приватного права : монографія. Київ : Алерта, 2016. С. 137, 138.

дальності»: 1) передбачена ч. 6 ст. 126 ГК України відповідальність холдингової компанії за дії (бездіяльність), що призвели до банкрутства корпоративного підприємства; 2) встановлена ч. 4 ст. 96 ЦК України відповідальність засновників (учасників) юридичної особи – боржника перед його кредиторами. Проте з погляду європейської класифікації йдеться про так звану «несправжню проникаючу відповідальність»¹.

Результатом використання цієї доктрини у судовій практиці України може стати ефективна протидія зловживанням статусом юридичної особи (корпоративною формою) і недобросовісним діловим практикам, забезпечення розвитку інституту соціальної відповідальності бізнесу, а також ефективний захист прав та інтересів у разі надання можливості акціонеру (учаснику) юридичної особи у виняткових випадках діяти в інтересах останньої під час розгляду судових спорів².

Прикладом застосування доктрини «підняття корпоративної вуалі» є постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.10.2019 у справі про визнання договорів недійсними. Велика Палата Верховного Суду в цій справі відступила від правової позиції, викладеної в постанові Верховного Суду від 02.05.2018 (справа № 923/20/17), згідно з якою укладення директором товариства договорів, сума яких перевищує визначену в статуті суму, без передбаченої статутом згоди загальних зборів товариства, порушує корпоративні права позивача на управління справами такого товариства, які полягають у наданні учасниками товариства згоди, оформленої рішенням загальних зборів учасників, на укладання таких договорів.

При цьому Велика Палата у постанові від 08.10.2019 сформулювала інший висновок про те, що повноваження органу управління товариства (на надання зазначеної згоди), який діє від імені товариства, не можна ототожнювати з корпоративними правами його учасників, які діяти від імені товариства права не мають. Підписання виконавчим органом товариства договору з іншою особою без передбаченої статутом згоди вищого органу цього товариства може свідчити про порушення прав та інтересів самого товариства в його

¹ Жорнокуй Ю. М. Доктрина «проникнення за корпоративну вуаль»: світовий досвід та сучасні реалії українського правозастосування. *Форум права*. 2016. № 4. С. 129. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2016_4_22.pdf (дата звернення: 19.09.2023).

² Корпоративне право криз призму судової практики : монографія / за ред. І.В. Спаси-бо-Фатєєвої. Харків : Екус, 2021. С. 482.

відносінах з іншою особою – стороною договору, а не корпоративних прав його учасника. Отже, підписання генеральним директором товариства оспорюваних договорів без передбаченої статутом згоди загальних зборів цього товариства може порушувати права та інтереси юридичної особи, а не корпоративні права позивача¹.

Доктрина *Piercing/lifting the corporate veil* може бути проаналізована під час періодичного навчання суддів з метою підвищення їхньої кваліфікації в межах семінару-практикуму для суддів місцевих та апеляційних судів «Судова практика у спорах, що виникають у сфері корпоративних правовідносин».

5. Заборона використання «плодів отруйного дерева» (*fruit of the poisonous tree*) – одна з найвідоміших доктрин, яка використовується під час розгляду кримінальних справ. Її сутність зводиться до того, що судом не можуть визнаватися належними та братися до уваги докази, які були отримані незаконним шляхом.

Доктрина «плодів отруйного дерева» була сформована в 1920 р. у рішенні у справі Сільверторн Ламбер Ко проти Сполучених Штатів. У справі йшлося про те, що Сільверторн намагався ухилитися від сплати податків. Федеральні агенти незаконно вилучили податкові книги та створили копії цих записів. Питання в цій справі полягало в тому, чи є допустимими в суді докази, які були похідними від доказів, отриманих незаконним шляхом. Відповідно до ухваленого судом рішення дозвіл на похідні докази заохочуватиме поліцію обходити Четверту поправку Конституції США, тому незаконно скопійовані докази були визнані «гнилими» та неприйнятними. Права корпорації проти незаконного обшуку та конфіскації мають бути захищені, навіть якщо той самий результат міг бути досягнутий законним шляхом².

Назва доктрини про заборону використання «плодів отруйного дерева» сформульована суддею Верховного Суду США Феліксом Франкфуртером у справі «*Nardone v. United States*» (1939 р.), головним висновком у якій було те, що докази, отримані за допомогою прослуховування без ордеру, порушуючи § 605 Закону про комунікації 1934 р., є неприйнятними у федеральному суді. Це стосується не лише

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 жовтня 2019 р., судова справа № 916/2084/17, провадження № 12–77гс19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84911545> (дата звернення: 19.09.2023).

² Decision U.S. Supreme Court in case of *Silverthorne Lumber Co., Inc. v. United States*, 251 U.S. 385 (1920). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/251/385/> (дата звернення: 19.09.2023).

самих перехоплених розмов, але також, непрямо, доказів, одержаних шляхом використання знань, отриманих під час таких розмов¹.

Згодом ця доктрина почала застосовуватися ЄСПЛ, а через його практику була імплементована й національними судами.

О.М. Толочко стверджує, що назву взято з біблійного тексту, в якому йдеться про те, що плоди отруєного дерева теж отруйні².

В Україні доктрина «плодів отруйного дерева» фактично закріплена в процесуальному законодавстві. Так, згідно з ч. 1 ст. 817 КПК України недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій унаслідок істотного порушення прав та свобод людини.

За правилом ст. 78 ЦПК України суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування. Аналогічне за змістом положення є й у ст. 74 КАС України.

О.В. Циганюк визначає таке процесуальне значення доктрини «плодів отруйного дерева»: 1) через процесуальну діяльність уповноважених КПК України посадових осіб з визнання доказів неприпустимими; 2) як відсутність фактичних даних у кримінальному провадженні (оскільки відсутня одна із властивостей доказів у кримінальному провадженні)³.

Доктрина заборони використання «плодів отруйного дерева» широко застосовується національними судами. Як наголосила Велика Палата Верховного Суду, зміст цієї доктрини полягає в недопустимості доказів, похідних від джерел, отриманих у супереччю вимогам Конвенції (*рішення у справах «Гефген проти Німеччини» (Gefgen v. Germany)*), п. 50, 52 *рішення у справі «Шабельник проти України (№ 2)» (Shabelnik v. Ukraine) (№ 2)*», п. 66 *рішення у справі «Яременко проти України (№ 2)» (Yaremenko v. Ukraine) (№ 2)*). Критерієм від-

¹ Decision U.S. Supreme Court in case of *Nardone v. United States*, 308 U.S. 338 (1939). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/308/338/> (дата звернення: 19.09.2023).

² Толочко О. Гуманізація доказування у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 193.

³ Циганюк О.В. Доктрина «плодів отруйного дерева» у кримінальному процесуальному законодавстві України. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 2. С. 64.

несення доказів до «плодів отруйного дерева» є наявність достатніх підстав уважати, що відповідні відомості не були б отримані за відсутності інформації, одержаної незаконним шляхом¹.

По іншій справі Велика Палата Верховного Суду відзначила, що використання доктрини «плодів отруйного дерева» вимагає здійснення логічних операцій щодо встановлення джерела походження інформації, завдяки якій було здобуто кожен доказ, яким обґрунтовується судове рішення. Відділяючи докази, здобуті завдяки інформації, отриманій унаслідок істотних порушень прав і свобод людини, встановлених рішенням ЄСПЛ, від доказів, отриманих з джерел, не пов'язаних ні прямо, ні опосередковано з такою інформацією, суд із повноваженнями касаційної інстанції здійснює перевірку правильності правової оцінки обставин та допустимості кожного окремого доказу².

*Розкрити особливості застосування доктрини *fruit of the poisonous tree* доцільно під час всеукраїнського семінару для суддів і помічників суддів місцевих та апеляційних судів «Особливості кримінального процесу в умовах воєнного часу», а також у межах дистанційних курсів «Проблемні питання доказування в цивільному судочинстві», «Докази і доказування в адміністративному судочинстві», що проводяться в НШСУ для суддів судів загальної юрисдикції.*

Уявляється справедливим, що основу підготовки в НШСУ повинна становити не лише судова практика через вивчення правових позицій Верховного Суду, а й глибокі теоретичні знання. Зважаючи на зростання ролі правової доктрини як регулятора суспільних відносин, її застосування судами під час здійснення правосуддя, правова доктрина має обов'язково враховуватися в НШСУ при розробці курсів, у процесі спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, а також у межах періодичного навчання суддів з метою підвищення рівня їх кваліфікації. Такий підхід сприятиме подоланню прогалин у праві, єдності судової практики, підвищенню професійного рівня суддів, а також позитивно позначиться на якості ухвалених судових рішень.

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 09 вересня 2020 р. у судовій справі № 1–27/10, провадження № 13–22зво20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91572019> (дата звернення: 19.09.2023).

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 травня 2020 р. у судовій справі № 1–1/07, провадження № 13–15зво20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89903946> (дата звернення: 19.09.2023).

Якубівський Ігор Євгенович,
*доктор юридичних наук, професор,
в.о. провідного наукового співробітника відділу
приватноправових досліджень
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-
правових експертиз Національної академії правових наук України*

АКАДЕМІЧНИЙ ПЛАГІАТ ЯК ВИД ПОРУШЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ¹

У сучасних умовах академічна доброчесність розглядається як одна із фундаментальних ціннісних категорій, що визначає пріоритети функціонування та напрями подальшого розвитку освіти і науки як на національному, так і на міжнародному рівнях. Поняття академічної доброчесності є доволі багатоаспектним і включає в себе цілу низку вимог до представників академічної спільноти та здобувачів вищої освіти, однією з яких є недопущення академічного плагіату. Останній є вкрай негативним явищем для сучасної академічної та дослідницької сфери, що підриває авторитет сучасної освіти і науки у суспільстві. Доводиться констатувати, що тепер виявленням фактів плагіату в дисертаційних роботах окремих представників влади вже мабуть нікого не здивуєш – це стало ординарним явищем. З іншого боку, проблема плагіату, зокрема, в освітній та науковій сферах, стосується не тільки України. До питань забезпечення академічної доброчесності та запобігання академічному плагіату прикута увага у всьому цивілізованому світі, причому як на державному рівні, так і на рівні діяльності різноманітних недержавних організацій, провідних закладів вищої освіти та дослідницьких установ. Виходячи з цього, проблематика академічного плагіату, його сутності, особливостей правового регулювання є актуальною на сучасному етапі та потребує ґрунтовного вивчення.

¹ Цей розділ є відображенням статті Якубівського І.Є. Академічний плагіат як вид порушення академічної доброчесності. *Нове українське право*. 2023. Вип. 4.

Питання академічного плагіату в Україні досліджували у своїх вправах такі науковці, як Л.В. Красицька, Г.О. Ульянова, О.І. Харитоновна, Р.Б. Шишка, А.С. Штефан та ін.

Термін «академічний плагіат» з'явився у законодавстві України не так давно – із прийняттям Закону України «Про вищу освіту» 2014 року. Проте формування підходів до розуміння сутності цього явища відбувалося ще в перші роки незалежності України на рівні законодавства, що регулювало порядок присудження наукових ступенів. У Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань України 1992 р.¹ передбачалося, що у разі використання чужого матеріалу без посилання на автора і джерело дисертація знімається з розгляду незалежно від стадії проходження без права її повторного захисту. Наступні нормативні акти з цих питань містили більш розгорнуті формулювання, передбачаючи, що в разі виявлення текстових запозичень, використання ідей, наукових результатів і матеріалів інших авторів без посилання на джерело дисертація знімається з розгляду незалежно від стадії проходження без права її повторного захисту².

Законодавство у сфері освіти і науки, яке діяло в Україні від здобуття нею незалежності і до 2014 року, хоч і не оперувало терміном «академічний плагіат», проте на рівні положень, що регулювали порядок присудження наукових ступенів, по суті визнавало таким, що порушують цей порядок, використання в дисертації ідей, наукових результатів і матеріалів інших авторів без посилання на джерело, та передбачало відповідні негативні правові наслідки у разі виявлення таких порушень – зняття дисертації із захисту, а в разі, якщо захист дисертації вже відбувся і здобувачеві присуджено науковий ступінь – позбавлення такого наукового ступеня.

Уперше на рівні законодавства України термін «плагіат» з'явився в Законі України «Про авторське право і суміжні права» внас-

¹ Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань України: постанова КМУ від 20.05.1992 № 257 (п. 18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-92-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

² Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань: постанова КМУ від 28.06.1997 № 644 (п. 16). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/644-97-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.09.2023); Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння звання старшого наукового співробітника: постанова КМУ від 07.03.2007 № 423 (п. 16). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.09.2023); Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів: постанова КМУ від 24.07.2013 № 567 (п. 14). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567-2013-%D0%BF> (дата звернення: 19.09.2023).

лідок викладення його в новій редакції у 2001 році¹: плагіат – оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору. Відповідно до ст. 53 чинного Закону України «Про авторське право і суміжні права»² плагіат – це опублікування твору або його частини у незмінному або видозміненому вигляді, включаючи опублікування перекладу іншомовного твору або його частини, під іменем особи, яка не є автором цього твору. Тобто дефініція плагіату в цьому Законі хоч і зазнала деяких змін, проте суть такого порушення авторського права залишилася практично незмінною – присвоєння авторства на чужий твір.

Попри те, що термін «плагіат» у законодавстві України закріплено саме щодо авторського права, на рівні доктрини йому надається більш широке значення. Згідно з позицією Г.О. Ульянової під плагіатом у широкому значенні розуміється будь-яке запозичення чужого результату інтелектуальної, творчої діяльності або ідеї без вказівки джерела (автора) запозичення, а під плагіатом у вузькому значенні – навмисні неправомірні дії з привласнення авторства на чужі об'єкти права інтелектуальної власності, які призводять до порушення особистих немайнових та майнових прав інтелектуальної власності творців, прав та інтересів користувачів об'єктів права інтелектуальної власності та інтересів держави³.

Як зазначає Р.Б. Шишка, плагіат є навмисним присвоєнням авторства на чужий твір науки чи мистецтва, у тому числі чужих ідей чи винаходів. Учений наголошує, що плагіат має свої ознаки, які можна поділити на основні та варіативні: до перших належить формальна ознака використання чужого витвору під власним іменем, зокрема його оприлюднення, що, як правило, із суб'єктивної сторони, є навмисним та усвідомленим. До других – відсутність посилання на першоджерело та вказівки на автора, якщо він відомий, створення твору компілятивно та з певним перефразуванням⁴.

¹ Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII (в редакції Закону України від 11.07.2001 № 2627-III). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/ed20010816#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

² Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 19.09.2023).

³ Ульянова Г.О. Методологічні проблеми цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. С. 144.

⁴ Шишка Р.Б. Плагіат та його прояви і небезпеки. *Часопис Київського університету права*. 2014. Вип. 4. С. 170–175.

Повертаючись до наведеного вище розуміння плагіату в законодавстві України, варто зауважити, що аксіоматичним для авторського права є те, що передбачена ним правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору і не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі. Такий підхід закріплено як на рівні національного законодавства України (ч. 3 ст. 433 ЦК України¹, ст. 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), так і в міжнародно-правових актах (ст. 2 Договору ВОІВ про авторське право², ст. 9 Угоди TRIPS³). Тобто авторське право охороняє лише форму твору, а не його зміст. Відповідно запозичення з чужого наукового твору елементів, які не користуються авторсько-правовою охороною (ідеї, теорії, концепції, методи тощо), не може розглядатися як порушення авторського права, в тому числі як плагіат в авторсько-правовому розумінні.

Звісно, що такий варіант законодавчого регулювання є неефективним для творів науки, цінність яких визначається, насамперед, змістом отриманих результатів дослідження. Ця проблема є актуальною не лише для України, але і для інших країн. Так, аналізуючи питання плагіату з позиції британського права, Дж. Сандерс зазначає: зрозуміло, що вчений, який бере ідеї іншого та оригінально висловлює їх у новій статті, не порушує авторських прав, навіть якщо така поведінка вважається неетичною та плагіатом⁴.

У вітчизняній літературі запропоновані різні позиції з цього питання. Так, у дисертаційному дослідженні Р.О. Денисової зроблено висновок про те, що предметом охорони засобами авторського права є твір науки як сукупність елементів форми та змісту⁵. У свою чергу, А.С. Штефан стосовно наукових творів пропонує розмежовувати юридично байдужі елементи (тема твору; методи наукового

¹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

² Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text (дата звернення: 19.09.2023).

³ Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text (дата звернення: 19.09.2023).

⁴ Saunders J. Plagiarism and the law. Learned publishing. 2010. Vol. 23. № 4. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1087/20100402>, p.284 (дата звернення: 19.09.2023).

⁵ Денисова Р.О. Право інтелектуальної власності на твір науки (авторсько-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 1999. С. 16.

дослідження (пізнання), що існували до проведення дослідження; матеріали, які існували чи були відомі до проведення дослідження) та юридично значущі елементи форми вираження наукового твору, на які поширюється авторсько-правова охорона (мова твору; результати дослідження у вигляді гіпотез, аргументів, доводів, міркувань, висновків, пропозицій, рекомендацій, інших здобутків, одержаних автором у ході проведення дослідження та/або як наслідок його здійснення)¹.

По своїй суті наведені пропозиції є слухними, проте їх реалізація вимагає внесення відповідних змін у законодавство про авторське право із урахуванням наведених положень Договору ВОІВ про авторське право та Угоди TRIPS. Відтак, у національному законодавстві було втілено інший варіант – закріплення у прийнятому в 2014 р. Законі України «Про вищу освіту»² поняття «академічний плагіат» – оприлюднення (частково або повністю) наукових результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження та/або відтворення текстів інших авторів без відповідного посилання.

У 2017 році у зв'язку із прийняттям нового Закону України «Про освіту»³ законодавча дефініція академічного плагіату була дещо змінена: академічний плагіат визначено як оприлюднення (часткове або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства.

Згодом «академічний плагіат» одержав закріплення у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність»⁴. Первісна редакція Закону не використовувала цього терміну – він з'явився лише у 2021 році, коли зазначений Закон було доповнено ст. 28¹, присвяченій присудженню наукового ступеня доктора наук⁵. Від-

¹ Штефан А. Науковий плагіат: співвідношення використання ідеї та форми вираження твору. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2016. № 4. С. 76.

² Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/ed20140701#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

³ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

⁴ Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19/ed20230331#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

⁵ Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань присудження наукових ступенів та ліцензування освітньої діяльності: Закон України від 30.03.2021 № 1369-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1369-20#n80> (дата звернення: 19.09.2023).

так, термін «академічний плагіат» став використовуватися і в нормативно-правових актах з питань присудження наукових ступенів¹.

Як зазначають О.І. Харитонова та Г.О. Ульянова, сутність академічного плагіату полягає у привласненні авторства на чужі результати наукової діяльності. Саме видання чужого наукового результату, тексту за власний особу, яка його не створювала, є суттю, ключовою ознакою плагіату².

Отже, станом на сьогодні законодавство України не тільки послуговується термінами «плагіат» та «академічний плагіат», але і містить визначення цих понять. Це відрізняє Україну від багатьох інших країн, де ці поняття не мають законодавчого закріплення.

Так, законодавство США не має офіційного юридичного визначення поняття плагіату. При розкритті значення цього терміну часто покликаються на розуміння, представлене в онлайн-словнику Merriam-Webster³. У цьому словнику зазначено, що слово «плагіат» походить від латинського *plagiarius* – викрадач. Останнє, будучи похідним від латинського *plaga* (сітка, що використовується мисливцями для лову дичини), розширило своє значення в латинській мові, включивши в нього людину, яка вкрала слова⁴. У США розроблена Федеральна політика щодо порушень при проведенні досліджень, якою передбачене визначення плагіату як привласнення ідей, процесів, результатів або слів без належного покликання⁵.

У Німеччині термін «плагіат» (*Plagiat*) юристи вважають розмовним терміном, що стосується окремого випадку порушення ав-

¹ Деякі питання присудження (позбавлення) наукових ступенів: постанова КМУ від 17.11.2021 № 1197. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1197-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.09.2023); Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії: постанова КМУ від 12.01.2022 № 44. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF?find=1&text=%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D1%96%D0%B0%D1%82#w1_4 (дата звернення: 19.09.2023).

² Харитонова О.І., Ульянова Г.О. Академічний плагіат: поняття та наслідки виявлення відповідно до нового Закону України «Про вищу освіту». *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 231.

³ Moriarty Ch. Note on United States Law, Policy, and Norms in Plagiarism in Brief. URL: <https://en.naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/Note-on-United-States-Law-Sep-10-2020-Moriarty.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

⁴ Merriam Webster Dictionary. Est. 1828. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/plagiarizing> (дата звернення: 19.09.2023).

⁵ Federal policy on research misconduct / Office of Science and Technology Policy. Federal register. 2000. Vol. 65. № 235. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/FR-2000-12-06/pdf/00-30852.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).

торського права, що підпадає під приписи Закону Німеччини про інтелектуальну власність (*Urheberrechtsgesetz*). Німецький словник *Duden* пропонує визначення, яке є найпоширенішим у розмовному вживанні цього терміну, згідно з яким ідеться про неправомірне присвоєння думок, ідей чи подібного третьої особи у художній чи дослідницькій діяльності та її публікація; крадіжка інтелектуальної власності; інтелектуальна крадіжка; підробка¹.

У словнику, підготовленому в рамках Європейської мережі академічної доброчесності, плагіат визначено як використання ідей, вмісту чи структур без належного зазначення джерела в умовах, де очікується оригінальність, що призводить до несправедливої вигоди².

Варто також зазначити, що поширеним є визначення плагіату на рівні локальних актів, прийнятих в рамках провідних американських та європейських освітніх та дослідницьких закладів (Кодекси (положення) доброчесності, етики тощо), де під ним, як правило, розуміється представлення роботи або ідей з іншого джерела як своїх власних без відповідного покликання на автора та джерело³.

Із наведеного вище можна побачити, що в зарубіжних країнах немає чіткого розмежування категорій «плагіат» і «академічний плагіат». Навіть на рівні документів, які стосуються питань плагіату в освітній та науковій сферах, використовується один термін – «плагіат» (англ. – *Plagiarism*, нім. – *Plagiat* і т. д.). На відміну від цього, в законодавстві України закріплено два окремі поняття «плагіат» і «академічний плагіат». У зв'язку із цим постає питання про їхнє співвідношення. Вітчизняні дослідники переважно розглядають їх як рід і вид, вважаючи академічний плагіат різновидом плагіату⁴. Дотримуючись такої позиції, Г.О. Ульянова виокремлює

¹ Germán Ruipérez, José-Carlos García-Cabrero. Plagiarism and Academic Integrity in Germany. Comunicar. Media Education Research Journal. 2016. № 48. Vol. XXIV. P. 9–17. URL: <http://eprints.rclis.org/29609/1/c4801en.pdf>, p.10 (дата звернення: 19.09.2023).

² Tauginienė L., Gaižauskaitė L., Glendinning I., and others. Glossary for Academic Integrity. ENAI Report 3G: revised version, October 2018. URL: https://www.academicintegrity.eu/wp/wp-content/uploads/2023/02/EN-Glossary_revised_final_24.02.23.pdf, p.36 (дата звернення: 19.09.2023).

³ Oxford Students. Plagiarism. URL: <https://www.ox.ac.uk/students/academic/guidance/skills/plagiarism> (дата звернення: 19.09.2023); Stanford University. What is Plagiarism? URL: <https://communitystandards.stanford.edu/policies-guidance/bja-guidance-definitions-and-clarifications/what-plagiarism> (дата звернення: 19.09.2023); College LHM. Undergraduate modular scheme (awards of the University of Liverpool) – appendices. 2012. URL: www.hope.ac.uk/compass/ (дата звернення: 19.09.2023).

⁴ Харитоновна О.І., Ульянова Г.О. Академічний плагіат: поняття та наслідки виявлення відповідно до нового Закону України «Про вищу освіту». *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 229; Ковальова А. Проблеми академічного плагіату та авторського права у цифровому

наступні відмінні риси академічного плагіату: 1) сфера інтелектуальної, творчої діяльності, в якій він допускається; 2) категорія об'єктів, права на які порушуються; 3) особи, які допускають академічний плагіат; 4) способи вчинення академічного плагіату; 5) правові наслідки допущення та виявлення академічного плагіату¹.

Варто все-таки наголосити, що на сьогодні законодавство України пов'язує поняття «плагіат» лише зі сферою авторського права. Звісно, що теоретично можна ставити питання про визнання плагіатом також привласнення авторства на створений іншою особою винахід, промисловий зразок, сорт рослин тощо, але така позиція вимагає щонайменше внесення відповідних змін у законодавство у сфері промислової власності. Тому будемо керуватися законодавчою позицією, відповідно до якої плагіат стосується лише авторського права.

Із закріпленого законодавством України визначення академічного плагіату випливає, що він може мати дві форми прояву: 1) оприлюднення під своїм іменем чужих наукових (творчих) результатів; 2) відтворення чужих текстів без зазначення авторства.

Щодо першої позиції, то поняття «науковий результат» закріплено у ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» – нове наукове знання, одержане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксоване на носіях інформації. Зазначене визначення дозволяє в цьому випадку вести мову про академічний плагіат у разі присвоєння авторства щодо змісту наукового результату іншої особи. З іншого боку, нове наукове знання не є твором в авторсько-правовому розумінні, а, відтак, присвоєння авторства на нього не може вважатися плагіатом відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Друга форма академічного плагіату передбачає відтворення особою опублікованого тексту (оприлюднених творів мистецтва) іншого автора без зазначення авторства. Ця форма академічного плагіату є близькою до розглянутого вище плагіату в розумінні авторського права. Так, відповідні результати наукового дослідження можуть бути виражені в монографії, дисертації, науковій статті, ви-

просторі України. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Число 21. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 63; Красицька Л.В. Плагіат і самоплагіат як правові явища. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 192.

¹ Ульянов Г.О. Методологічні проблеми цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. С. 222.

ступі на конференції тощо. Перелічені об'єкти є творами, які охороняються авторським правом, відтак присвоєння авторства на такі наукові твори в цілому чи на їх частини особою, яка насправді не є їх автором, можна вважати плагіатом у розумінні Закону України «Про авторське право і суміжні права».

У законодавстві України про освіту і науку поняття «академічний плагіат» вживається в контексті більш широкої категорії академічної доброчесності.

Відповідно до визначення, сформульованого в рамках Європейської мережі академічної доброчесності, академічна доброчесність – відповідність етичним і професійним принципам, стандартам, практикам і послідовній системі цінностей, яка служить орієнтиром для прийняття рішень і вжиття дій в освіті, дослідженнях і науці¹.

Згідно зі ст. 42 Закону України «Про освіту» академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень. До порушень академічної доброчесності вказана стаття Закону відносить академічний плагіат.

Отже, станом на сьогодні в законодавстві України сформувалося дві окремі категорії: плагіат як вид порушення авторського права і академічний плагіат як порушення академічної доброчесності. Проведений вище аналіз дає змогу дійти висновку, що ці поняття частково перетинаються. Це означає, що:

1) існують дії, які є плагіатом в авторсько-правовому сенсі, проте не є академічним плагіатом (наприклад, опублікування письменником створеного іншою особою літературного твору під своїм іменем);

2) існують дії, які є одночасно і плагіатом в авторсько-правовому розумінні, і академічним плагіатом (наприклад, використання вченим у своїй монографії уривків тексту з наукової роботи іншого вченого без зазначення автора та джерела запозичення);

3) існують дії, які є академічним плагіатом, але не є плагіатом в авторсько-правовому розумінні (наприклад, коли вчений у своїй

¹ Tauginienė L., Gaižauskaitė I., Glendinning I., and others. Glossary for Academic Integrity. ENAI Report 3G: revised version, October 2018. URL: https://www.academicintegrity.eu/wp/wp-content/uploads/2023/02/EN-Glossary_revised_final_24.02.23.pdf, p.8–9 (дата звернення: 19.09.2023).

дисертації відтворює зміст наукової концепції, розробленої іншим вченим, подаючи її своїми словами).

Вказане розмежування має важливе значення щодо правових наслідків відповідних дій та порядку їх застосування.

У першому випадку може йтися лише про цивільно-правовий захист авторського права (ст. 16, 432 ЦК України, ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), а в разі умисних дій – також про притягнення плагіатора до адміністративної (ст. 51² КУпАП¹) чи (за наявності матеріальної шкоди у значному розмірі) до кримінальної відповідальності за порушення авторського права (ст. 176 КК України²). Перелічені заходи застосовуються в судовому порядку на підставі рішення суду в цивільній справі, постанови про притягнення до адміністративної відповідальності чи вироку суду у кримінальній справі.

У другому випадку, крім наведених вище правових наслідків, до плагіатора можуть бути застосовані також заходи впливу, передбачені законодавством про освіту і науку. У Законі України «Про освіту» йдеться про академічну відповідальність, яка може полягати у відмові у присудженні ступеня освітньо-наукового чи освітньо-творчого рівня чи присвоєнні вченого звання, позбавленні присудженого ступеня освітньо-наукового чи освітньо-творчого рівня чи присвоєного вченого звання тощо. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність»³ у ст. 28¹ теж передбачає, що у разі виявлення в докторській дисертації, монографії, публікаціях здобувача академічного плагіату відмову у присудженні наукового ступеня доктора наук чи скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня кандидата наук, доктора наук. Правові наслідки академічного плагіату застосовуються у позасудовому порядку (Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, відповідними органами закладів вищої освіти, наукових установ тощо) з можливістю оскарження прийнятого рішення до суду.

У третьому випадку до особи, яка допустила академічний плагіат, можуть бути застосовані лише заходи, передбачені законодав-

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

² Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

³ Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

ством про освіту і науку (позбавлення вченого звання, скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня доктора наук тощо).

Варто також згадати і про дії, які законодавством розглядаються як порушення академічної доброчесності, але не є академічним плагіатом. Наприклад, самоплагіат, фальсифікація, фабрикація є самостійними, поряд із академічним плагіатом, видами порушень академічної доброчесності. Правові наслідки відповідних порушень можуть бути як такими ж, що і для академічного плагіату, так і відрізнятись. На сьогодні в абсолютній більшості закладів вищої освіти прийняті відповідні локальні акти (положення) щодо забезпечення академічної доброчесності. Водночас, ознайомлення з їх змістом дозволяє констатувати, що в них, як правило, визначено загальний перелік видів академічної відповідальності без прив'язки до конкретних порушень академічної доброчесності. З метою підвищення ефективності правового забезпечення академічної доброчесності доцільно у таких локальних нормативних актах конкретизувати, які саме заходи академічної відповідальності можуть бути застосовані до науково-педагогічних, педагогічних чи наукових працівників та здобувачів вищої освіти за конкретні види порушень академічної доброчесності.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що на сьогодні в законодавстві України вживаються два відносно автономні поняття: «плагіат» – в законодавстві про авторське право і «академічний плагіат» – в законодавстві про освіту і науку. Перший становить вид порушення авторського права, тоді як другий є порушенням академічної доброчесності. Академічний плагіат не можна розглядати як різновид плагіату в авторсько-правовому розумінні. З позиції логіки ці поняття знаходяться у відношенні перетину (перехрещування), оскільки не будь-який академічний плагіат є плагіатом в авторсько-правовому розумінні, так само як і не кожен авторсько-правовий плагіат є академічним плагіатом. Авторсько-правовий плагіат і академічний плагіат обумовлюють настання різних за своїм змістом та порядком застосування правових наслідків. Доцільним є у локальних нормативних актах (положеннях), які приймаються у закладах вищої освіти, конкретизувати, які саме види академічної відповідальності можуть бути застосовані за конкретні види порушень академічної доброчесності.

Константинов Сергій Федорович,
*доктор юридичних наук, професор,
в.о. провідного наукового співробітника відділу приватноправових
досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії
правових наук України*

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ, НАУКОВИЙ ТА ОСВІТНІЙ АСПЕКТИ

Гармонізація законодавства між країнами є актуальною та важливою темою в сучасному світі, де глобалізація та інтеграція з різними регіонами мають вирішальне значення для розвитку. Один із найяскравіших прикладів гармонізації є співпраця між Україною та Європейським Союзом (ЄС). Ця співпраця передбачає вирівнювання законодавства України з правовими нормами ЄС з метою досягнення більшої сумісності, спільних цінностей та політичної стабільності.

Гармонізація законодавства між Україною та Європейським Союзом базується на низці основних принципів. Відкритість та довіра: гармонізація передбачає спільний обмін інформацією між сторонами, дотримання відкритих та чесних зобов'язань, що сприяє побудові довіри між ними.

Спільні цінності та норми: гармонізація ґрунтується на спільних цінностях, які визнаються обома сторонами. Це може включати права людини, демократію, правову державу та інші фундаментальні принципи.

Поступовість: гармонізація відбувається етапами, щоб забезпечити належне впровадження змін та уникнути надмірного впливу на суспільство та економіку.

До переваг гармонізації законодавства між Україною та ЄС відносяться: Економічна інтеграція: гармонізація допомагає ви-

рівнювати стандарти та норми, сприяючи спільній економічній інтеграції, зниженню торговельних бар'єрів та збільшенню обсягів торгівлі між сторонами.

Зміцнення прав людини: гармонізація з правовими нормами ЄС сприяє підвищенню стандартів у сфері прав людини, включаючи захист соціальних та громадянських прав.

Науковий та технологічний обмін: спільні норми та стандарти сприяють співпраці в галузі науки, технологій та інновацій, зокрема в сферах, які вимагають спільних підходів, наприклад, екологія та кібербезпека.

Разом з тим, Україна на Європейському шляху стикається з такими викликами та перешкодами: Культурна специфіка: деякі аспекти гармонізації можуть супроводжуватися втратою культурної ідентичності або неврахування особливостей національної правової системи.

Адаптація та реформи: гармонізація часто потребує реформування внутрішнього законодавства, що може бути викликом для держави та суспільства.

Політична воля: гармонізація потребує стабільної підтримки з боку політичних лідерів та суспільства, оскільки це може вимагати змін у багатьох аспектах життя.

Проте гармонізація законодавства між країнами є важливим кроком у забезпеченні спільних цінностей, стандартів та правової сумісності. Співпраця між Україною та Європейським Союзом у галузі гармонізації законодавства відіграє важливу роль у зближенні обох сторін та забезпеченні стійкої та ефективної взаємодії.

Найбільш важливими та пріоритетними напрямками гармонізації є:
Гармонізація прав людини та правової держави.

Україна зосереджує зусилля на гармонізації свого законодавства з європейськими стандартами з прав людини, включаючи рівність, свободи та гарантії прав громадян. Це сприяє підвищенню рівня захисту прав громадян та покращує якість правосуддя в Україні.

Забезпечення та захист прав людини є основоположними принципами сучасного правового порядку. Гармонізація прав людини між Україною та Європейським Союзом (ЄС) відіграє важливу роль у зміцненні демократії, правової держави та стабільності, а також у підвищенні стандартів захисту прав та свобод громадян.

1. Гарантії прав людини у Європейському Союзі

Європейський Союз відомий своєю активною роботою щодо гармонізації та захисту прав людини. Європейська конвенція з прав людини, яка є частиною правового спадку Союзу, гарантує широкий спектр прав та свобод громадян, включаючи свободу слова, право на справедливий суд та захист приватного життя.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання конвенції. Вироки суду стали важливим джерелом нормативного регулювання для країн-членів ЄС та для України, що прагне наблизити своє законодавство до європейських стандартів.

2. Процес гармонізації прав людини в Україні

Україна, здійснюючи реформи у напрямі демократизації та євроінтеграції, активно працює над гармонізацією свого законодавства з європейськими стандартами прав людини. Зокрема, прийняття Закону України «Про омбудсмена прав людини» та створення посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини підвищило рівень захисту громадянських прав.

Важливим кроком було підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка включає положення про гармонізацію законодавства в галузі прав людини. Це вимагає внесення змін до внутрішнього законодавства України, щоб дозволило вирівняти правові норми з європейськими стандартами.

Хоча гармонізація прав людини має численні переваги, вона також зіткнулася з певними викликами. Наприклад, деякі положення європейського законодавства можуть бути непростими для адаптації в українській культурі та системі. До того ж швидка гармонізація може призвести до ризику зменшення уваги до національних пріоритетів та специфіки.

Однак гармонізація законодавства у сфері прав людини залишається важливим завданням для України. Вона допоможе підвищити якість життя громадян, забезпечити їхні права та свободи, а також покращити співпрацю з Європейським Союзом та іншими країнами.

Гармонізація у сфері правосуддя та правопорядку Гармонізація законодавства у сфері правосуддя та правопорядку сприяє покращенню доступу до правосуддя, забезпечує справедливість та ефективність правоохоронних органів, а також зміцнює боротьбу зі злочинністю.

Процес гармонізації законодавства між державами та міжнародними організаціями набуває все більшої актуальності в сучасному

світі. Однією з важливих сфер, де цей процес набуває особливої ваги, є правосуддя та правопорядок. Україна, яка прагне поглибити свою інтеграцію з Європейським Союзом, звертає значну увагу на гармонізацію свого законодавства у цих сферах.

Гармонізація законодавства полягає у вирівнюванні норм та правил правового регулювання між різними державами або організаціями з метою підвищення співпраці, взаєморозуміння та досягнення єдності в правовому просторі. Цей процес передбачає адаптацію національного законодавства до міжнародних стандартів, зокрема в контексті взаємодії між Україною та Європейським Союзом.

Гармонізація законодавства України та Європейського Союзу у сфері правосуддя

Україна веде активні переговори з Європейським Союзом щодо гармонізації законодавства у сфері правосуддя. Однією з ключових умов асоціації України з ЄС є забезпечення незалежності та ефективності судової системи. У цьому контексті Україна здійснює реформи судової системи, вдосконалює процедури призначення та діяльності суддів, а також сприяє розбудові альтернативних механізмів вирішення спорів.

Гармонізація законодавства України та Європейського Союзу у сфері правопорядку

Щодо гармонізації законодавства у сфері правопорядку, Україна активно співпрацює з ЄС у таких аспектах, як боротьба з корупцією, організованою злочинністю, тероризмом та кіберзлочинністю. Законодавчі акти України зазнають впливу міжнародних стандартів, що сприяє зміцненню правопорядку та забезпеченню безпеки в країні.

Вплив гармонізації на розвиток правосуддя та правопорядку

Гармонізація законодавства з ЄС сприяє підвищенню довіри до судової системи та правоохоронних органів в Україні, а також підвищенню ефективності їх діяльності. Відповідність європейським стандартам допомагає забезпечити дотримання прав людини, рівності перед законом та прозорості у правосудді.

Гармонізація законодавства України та Європейського Союзу у сферах правосуддя та правопорядку є важливим кроком на шляху до європейської інтеграції та зміцнення демократичних принципів у країні. Цей процес сприяє забезпеченню прав людини, розвитку

судової системи та зміцненню правопорядку, що є фундаментальними складовими структури сучасного суспільства.

Гармонізація у сфері освіти.

Освіта є ключовим фактором розвитку країни та забезпечення її конкурентоспроможності на міжнародному рівні. Україна як країна, яка прагне здійснити європейську інтеграцію, активно здійснює процес гармонізації своєї освітньої системи з європейським освітнім простором (ЄОП). Тому необхідно детально вивчати причини, переваги та виклики гармонізації освіти, а також знайти оптимальні шляхи, які Україна повинна пройти для успішної реалізації цього процесу.

Питанням адаптації української освітньої системи до європейського освітнього простору приділялося достатньо уваги у працях провідних українських учених В.Н. Денисова, М.В. Буроменського, О.Ф. Висоцького, А.Б. Гриняка, В.І. Євінтова, В.Ф. Опришка, М.О. Баймуратова, Л.Д. Тимченка, К.К. Сандровського, В.А. Василенка, А.З. Георгіци, В.І. Кисіля, О.О. Кота, А.С. Довгерта, Н.Р. Малишевої, В.Г. Буткевича, С.В. Шевчука, Г.Є. Бувайлика, А.С. Філіпенка, О.І. Шниркова.

Проте Україна на сьогодні перебуває чи не у найбільшій і найгіршій освітній кризі за останнє століття. Як свідчать дослідження Світового банку, найбільших втрат у навчанні зазнали діти в країнах із низьким рівнем доходу. Згідно з публікацією Світового банку *The State of Global Learning Poverty: 2022 Update* унаслідок освітньої кризи, яку посилила пандемія ковіду, близько 70% десятирічних дітей у країнах із низьким і середнім рівнем доходу не можуть зрозуміти після прочитання простий письмовий текст – проти 57% до пандемії. У своєму звіті вони підрахували: наслідки ковіду для освіти коштують світовій економіці 17 трильйонів доларів. Дослідження *The New York Times* свідчить, що для подолання спричинених ковідом освітніх втрат знадобиться від трьох до п'яти років¹.

Як зазначає Голова Державної служби якості освіти Руслан Гурак, ключовими принципами на шляху подолання освітніх втрат є:

- 1) мотивація не лише здобувачів освіти, а й педагогічного персоналу;
- 2) уніфікація інструментів оцінювання учасників освітнього процесу на загальнодержавному рівні;

¹ Сидорук А. Як Україні долати освітні втрати. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-ukrajini-dolati-osvitni-vtrati.html> (дата звернення: 19.09.2023).

3) трансформація методів і підходів до освітнього процесу.

Вказані принципи розвитку української освіти якнайкраще лягають у канву гармонізації з європейським освітнім простором.

Одними із найоптимальніших шляхів подолання освітньої кризи є адаптація, уніфікація та гармонізація освітнього процесу України з освітнім простором Європейського Союзу.

Основними лейтмотивами гармонізації освіти стане:

Європейська інтеграція: гармонізація освіти є однією з вимог Європейського Союзу для країн-кандидатів на членство або партнерів. Забезпечення сумісності освітньої системи зі стандартами ЄОП є важливою передумовою для європейської інтеграції та партнерства з країнами ЄС.

Мобільність учасників освітнього процесу: гармонізація допомагає створити сприятливі умови для студентської та викладацької мобільності. Стандартизація освіти сприяє взаємному визнанню дипломів, що спрощує перехід студентів і вчителів між різними університетами та країнами.

Підвищення якості освіти: гармонізація забезпечує впровадження міжнародних стандартів якості освіти, що дозволяє підвищити рівень знань і навичок студентів, а також покращити професійну підготовку вчителів.

Перевагами гармонізації освіти є:

Міжнародне взаємне визнання дипломів: гармонізація допомагає створити освітній простір, в якому дипломи та кваліфікації визнаються на міжнародному рівні. Це робить випускників більш залученими на міжнародному ринку праці та сприяє їх успішній кар'єрі.

Розвиток наукових досліджень: гармонізація сприяє співпраці між університетами та науковими інститутами, що стимулює обмін знаннями та науковими дослідженнями. Це сприяє розвитку науки та інновацій.

Завчасна підготовка до викликів сучасності: гармонізація дозволяє адаптувати освіту до потреб сучасного ринку праці та глобальних викликів. Зміцнюючи практичну спрямованість освіти, Україна готує своїх студентів до викликів економічної та технологічної епохи.

Разом із тим, необхідно бути готовими до викликів гармонізації освіти, серед яких:

Фінансування: гармонізація вимагає значних інвестицій у систему освіти для впровадження міжнародних стандартів якості та забезпечення доступу до сучасних навчальних матеріалів та технологій.

Адаптація програм та стандартів освіти: гармонізація вимагає перегляду та адаптації навчальних програм та планів до міжнародних стандартів, що може зайняти час і зусилля з боку освітніх установ.

Зміна менталітету: впровадження гармонізованої освіти вимагає зміни менталітету і культурних стереотипів в освітній галузі та суспільстві в цілому. Необхідно створити сприятливу атмосферу для підтримки реформ у сфері освіти.

Одним із ключових напрямів руху до європейського освітнього простору є гармонізація освітніх спеціальностей України з європейськими спеціальностями. Так, гармонізація освітніх спеціальностей України з європейськими стандартами є важливою складовою процесу європейської інтеграції та покращення якості освіти в країні. Це передбачає забезпечення взаємовизнання та порівняльної еквівалентності освітніх програм, підвищення стандартів навчання та вимог до якості знань та навичок студентів.

Необхідність гармонізації освітніх спеціальностей обґрунтовується наступним:

– гармонізація освітніх спеціальностей є однією з вимог Європейського Союзу для країн, які прагнуть стати членами або асоційованими партнерами ЄС. Це сприяє наближенню освітньої системи України до стандартів ЄОП та спільного освітнього простору;

– гармонізація сприяє спрощенню міжнародного визнання кваліфікацій, дипломів та академічних ступенів, що підвищує мобільність студентів та викладачів між університетами й інститутами країн ЄС;

– гармонізація сприяє впровадженню міжнародних стандартів якості навчання та оцінювання знань, що сприяє підвищенню якості освіти та забезпечує високий рівень підготовки студентів.

Проте, освітня система України отримає такі переваги від гармонізації освітніх спеціальностей:

1. Взаємовизнання дипломів: гармонізація сприяє взаємному визнанню дипломів та кваліфікацій, що дозволяє випускникам отримати ширший доступ до робочих місць та можливостей для розвитку кар'єри.

2. Підвищення конкурентоспроможності: гармонізація допомагає створити сприятливі умови для глобальної конкуренції, що стимулює розвиток талановитих та кваліфікованих фахівців.

3. Модернізація освітньої системи: гармонізація вимагає модернізації освітніх програм та методів навчання, що сприяє інноваційному розвитку освіти.

Проте, потрібно долати наступні виклики гармонізації освітніх спеціальностей:

1. Відмінності в освітніх системах: гармонізація вимагає аналізу та порівняння освітніх програм та стандартів, що може ставити під загрозу деяку незалежність національної освітньої системи.

2. Матеріальні витрати: гармонізація може потребувати значних матеріальних вкладень для модернізації освітньої інфраструктури та забезпечення високих стандартів навчання.

3. Культурні відмінності: гармонізація може зіткнутися з різницею в культурних традиціях та потребах студентів, що вимагає пошуку балансу між стандартами та унікальністю освітнього процесу.

Також при загальних адаптаційних процесах в освітній сфері необхідно враховувати гармонізацію галузей знань України з європейським освітнім простором, оскільки цей процес передбачає забезпечення взаємовизнання та порівняльної еквівалентності кваліфікацій, створення умов для мобільності учасників освітнього процесу, а також підвищення якості знань і навичок.

Гармонізація галузей знань повинна враховувати необхідність наближення української освітньої системи до європейських стандартів та створення умови для поглиблення міжнародної співпраці.

Розширення міжнародної мобільності учасників освітнього процесу та стимулювання обміну знаннями і досвідом як наслідок взаємного визнання дипломів та кваліфікацій.

Гармонізація сприятиме впровадженню міжнародних стандартів якості навчання та оцінювання знань.

Впровадження міжнародних стандартів та інновацій в освітній процес підвищить престиж вищої освіти в країні, а також української освіти у світі.

Гармонізація стандартів освіти сприятиме міжнародному визнанню українських дипломів.

Проте, при гармонізації галузей знань необхідно враховувати та долати такі виклики:

1. Різницю в освітніх системах: гармонізація вимагає аналізу та порівняння різних галузей знань та освітніх програм між країнами, що може ставити під загрозу деяку незалежність національних освітніх систем.

2. Недостатнє фінансування: гармонізація може потребувати значних матеріальних вкладень для модернізації освітньої інфраструктури та забезпечення високих стандартів навчання як на загальнодержавному, так і на академічному рівнях.

3. Культурні відмінності: гармонізація може зіткнутися з різницею в культурних традиціях та освітніх підходах між країнами, що вимагає уважного врахування особливостей кожної системи.

Також одним із ключових напрямів забезпечення проєвропейського руху України в освітній сфері є гармонізація галузей права України з європейською правовою системою.

Гармонізація галузей права України з європейською правовою системою є важливим процесом для розвитку правової держави та інтеграції України в європейський правовий простір. Цей процес передбачає зближення законодавства та правових норм України зі стандартами та нормами Європейського Союзу, що сприяє підвищенню якості правосуддя та захисту прав громадян.

Необхідність гармонізації галузей права обґрунтовується наступним:

1. Європейська інтеграція України. Гармонізація галузей права є однією з ключових вимог Європейського Союзу для країн-кандидатів на членство або партнерів. Це дозволяє Україні наблизити свою правову систему до стандартів та цінностей, прийнятих в ЄС, і стати частиною єдиної правової спільноти.

2. Необхідність підвищення якості правосуддя. Гармонізація сприяє впровадженню міжнародних стандартів правосуддя, що допомагає покращити ефективність судочинства та забезпечити більш справедливий та надійний захист прав громадян.

3. Неухильне забезпечення прав громадян. Гармонізація допомагає забезпечити вищий рівень захисту прав та свобод громадян, у тому числі щодо прав людини, соціальних прав та прав споживачів.

Гармонізація галузей права дозволить Україні прийняти та впровадити найкращі практики та стандарти, прийняті в ЄС, що сприятиме якості правового регулювання, створить сприятливі умови для приваблення іноземних інвестицій та розвитку бізнесу в Україні

та підвищенню довіри до правової системи України з боку міжнародних партнерів та іноземних держав.

Проте, на шляху гармонізації галузей права Україні потрібно буде долати наступні перешкоди:

1. Культурні відмінності. Гармонізація може зіткнутися з різницею в культурних традиціях та правових підходах між країнами, що вимагає уважного врахування особливостей кожної правової системи.

2. Недостатні ресурси. Гармонізація може потребувати значних матеріальних і людських ресурсів для впровадження змін у правову систему та правозастосовну практику.

3. Часові обмеження. Гармонізація може зайняти значний час, оскільки вимагає підготовки та прийняття нових законодавчих актів, а також навчання та підготовки фахівців правозастосовних органів.

Проте, адаптація вищої освіти України до європейського освітнього простору є важливим і актуальним завданням для забезпечення якості освіти та інтеграції країни в європейський освітній простір¹. Європейський освітній простір є ініціативою Європейського Союзу, спрямованою на зближення та гармонізацію освітніх систем країн-учасниць.

Одним із основних елементів європейської освітньої системи є дотримання структури Болонського процесу. Зокрема:

1. Уведення ступеневої системи освіти. Україна прийняла триступеневу структуру вищої освіти, яка включає бакалаврат, магістратуру та докторантуру. Це допомагає забезпечити взаємознання дипломів та кваліфікацій з іноземними університетами та сприяє мобільності студентів та викладачів.

2. Упровадження Європейського заліково-кредитного перетворення. Залікова система ЄКТС (ECTS) дозволяє забезпечити стандартизацію оцінювання знань, навичок та компетенцій студентів та сприяє переносу кредитів між університетами країн ЄС.

3. Забезпечення якості освіти. Впровадження системи забезпечення якості освіти допомагає забезпечити високий рівень навчання та викладання, а також оцінку та атестацію студентів.

¹ Розвиток громадянського суспільства як необхідна складова європейської інтеграції України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. С. 107.

Ключовим напрямом адаптації вищої освіти України до європейського освітнього простору є міжнародна співпраця та мобільність учасників освітнього процесу, до яких відносяться:

1. Відкриття спільних програм із європейськими університетами. Спільні програми забезпечують студентам можливість отримати два дипломи від двох різних університетів, що підвищує їх конкурентоспроможність на ринку праці.

2. Розширення можливостей стажування та обмінів. Забезпечення можливостей стажування та обмінів учасників освітнього процесу сприяє обміну знаннями і досвідом між університетами та країнами.

На цьому шляху модернізація навчальних програм та методів навчання включає:

Підготовка здобувачів освіти до сучасного ринку праці. Адаптація навчальних програм до потреб сучасного ринку праці допомагає забезпечити випускників з актуальними знаннями та навичками.

Впровадження інтерактивних методів навчання. Використання інтерактивних методів навчання, таких як проєктна робота, групові дискусії, дуальне навчання та практичні вправи, академічна мобільність підвищує зацікавленість студентів та ефективність навчального процесу.

Серед загальних напрямів адаптації освіти необхідно розглядати шляхи адаптації правничої вищої освіти України до правової системи Європейського Союзу, оскільки адаптація правничої вищої освіти України до правової системи Європейського Союзу є важливою передумовою для розвитку правової держави, гарантії прав та свобод громадян та інтеграції країни в європейський правовий простір. Європейський Союз має свої унікальні правові принципи та стандарти, які необхідно враховувати в процесі навчання майбутніх правників.

Зокрема підготовка правників в Україні повинна передбачати:

1. Включення до стандартів, програм та навчальних планів європейських нормативних актів. Університети повинні враховувати європейські нормативні акти та конвенції у своїх програмах та навчальних планах. Це допомагає студентам засвоїти основні принципи та стандарти права ЄС.

2. Вивчення основних юридичних актів ЄС. Студенти правничих факультетів повинні мати змогу ознайомитися з основними

юридичними актами Європейського Союзу, такими як Договори, Регламенти, Директиви та Конвенції.

3. Використання європейської судової практики. Участь викладачів та студентів у міжнародних семінарах та конференціях допомагає ознайомитися з європейською судовою практикою та рішеннями Європейського Суду з прав людини.

Одним із найактуальніших компонентів освітніх програм сьогодні є забезпечення мовної підготовки учасників освітнього процесу. Оскільки англійська мова є основною мовою комунікації в Європейському Союзі, тому студенти правничих факультетів повинні мати необхідну мовну підготовку для здійснення досліджень та обміну досвідом з європейськими колегами.

Для реалізації цього слід повсюдно запровадити мовні курси. Університети можуть пропонувати спеціальні мовні курси для студентів, які бажають поглибити свої знання англійської мови та інших мов Європейського Союзу.

Обов'язковим елементом адаптації правничої вищої освіти України до правової системи Європейського Союзу повинна бути міжнародна співпраця та обміни. До них відносяться:

1. Розширення можливостей стажування та академічної мобільності. Забезпечення учасникам освітнього процесу можливості здобути стажування в органах Європейського Союзу та інших юридичних структурах сприяє пізнаванню роботи європейських правозастосовних органів.

2. Обмін досвідом та знаннями між учасниками освітнього процесу сприятиме підвищенню якості освіти та навчання.

Наступним обов'язковим елементом гармонізації освіти України з європейським освітнім простором є забезпечення підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

Гармонізація підготовки науково-педагогічних працівників передбачає створення спільних стандартів для їх підготовки та кваліфікації. Це допоможе забезпечити високу якість освіти та впливатиме на підвищення рівня кваліфікації студентів.

Один із ключових аспектів гармонізації – це створення спільних навчальних програм для науково-педагогічних працівників, які відповідали б вимогам європейських стандартів. Це дозволить студентам отримати знання та навички, що відповідають сучасним ви-

могам, та підвищить їх шанси на працевлаштування не лише в країні, де вони навчалися, але й у різних країнах Європи.

Підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників також має бути гармонізованим з європейськими стандартами. Це може досягатися через спільні міжнародні програми підвищення кваліфікації, участь у міжнародних наукових конференціях та семінарах, обмін досвідом з колегами з інших країн.

За результатами проведеного дослідження необхідно зазначити, що гармонізація освіти України з європейським освітнім простором є необхідним і важливим кроком на шляху до створення сучасної, конкурентоспроможної та інтегрованої освітньої системи. Цей процес сприяє підвищенню якості освіти, мобільності учасників освітнього процесу, розвитку науки та інновацій. Щоб успішно реалізувати гармонізацію, необхідно забезпечити адекватне фінансування та адаптацію навчальних програм до міжнародних стандартів, а також створити сприятливу атмосферу для підтримки реформ у сфері освіти.

Гармонізація освітніх спеціальностей та галузей знань України з європейськими стандартами є важливим і необхідним кроком на шляху до європейської інтеграції та підвищення якості освіти в країні. Цей процес допомагає підвищити конкурентоспроможність випускників та забезпечити взаємовизнання дипломів на міжнародному рівні. Однак успішна гармонізація вимагає уваги до культурних, соціальних та економічних відмінностей між країнами, а також адекватного фінансування та модернізації освітньої системи.

Гармонізація галузей права України з європейською правовою системою дозволить підвищити якість правосуддя, забезпечити більший захист прав громадян та залучити іноземні інвестиції. Однак успішна гармонізація вимагає детального аналізу різних викликів, таких як культурні відмінності та недостатні ресурси, а також чіткого планування і реалізації необхідних реформ.

Адаптація вищої освіти України до європейського освітнього простору є ключовим завданням для розвитку сучасної, конкурентоспроможної та інтегрованої освітньої системи. Впровадження структури Болонського процесу, підвищення якості освіти, міжнародна співпраця та модернізація навчальних програм та методів навчання є важливими шляхами досягнення успішної адаптації¹. Ці

¹ Димань Т.М., Боньковський О.А., Вовкогон А.Г. Європейський простір вищої освіти та Болонський процес: навчально-методичний посібник. Одеса: НУ «ОМА», 2017. С. 12.

кроки допоможуть створити сприятливі умови для розвитку інтелектуального потенціалу країни та підвищення її престижу на міжнародному рівні.

Адаптація правничої вищої освіти України до правової системи Європейського Союзу є важливим кроком на шляху до створення конкурентоспроможних та кваліфікованих правників, здатних працювати у міжнародному правовому просторі. Впровадження європейських стандартів у програми та навчання, мовна підготовка та міжнародна співпраця є ключовими аспектами успішної адаптації. Ці заходи сприятимуть підвищенню якості правової освіти в Україні та її гармонізації з європейськими стандартами.

Гармонізація підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників з європейською системою освіти має потужний потенціал для покращення якості освіти та створення сприятливого освітнього середовища для здобувачів вищої освіти. Спільні стандарти та програми допоможуть підвищити рівень професійної підготовки науково-педагогічних працівників та сприятимуть міжнародному співробітництву в освіті. Це відкриє нові можливості для обміну знаннями та дослідницької активності, що сприятиме розвитку освітніх систем у всій Європі.

Гармонізація економічних норм та стандартів Співпраця в галузі гармонізації економічних норм та стандартів передбачає адаптацію українського законодавства до норм, що діють у Європейському Союзі. Це сприяє зменшенню бар'єрів у торгівлі та інвестиціях між сторонами, покращує конкурентоспроможність українських підприємств та створює сприятливий клімат для розвитку бізнесу.

Сучасний світ вимагає від держав глибокого інтеграційного співробітництва з метою спільного розвитку та підвищення конкурентоспроможності. Однією з ключових галузей інтеграції є економічна сфера. Гармонізація законодавства між Україною та Європейським Союзом стосовно економічних норм та стандартів є важливим кроком у цьому напрямі.

Гармонізація економічного законодавства полягає у приведенні національного законодавства у відповідність до стандартів та норм, які існують у міжнародному співтоваристві, зокрема в Європейському Союзі. Цей процес сприяє створенню сприятливих умов для розвитку підприємництва, залучення іноземних інвестицій та підвищення якості продукції та послуг.

Гармонізація законодавства України та Європейського Союзу у сфері економіки

Україна активно працює над гармонізацією свого законодавства з європейськими нормами та стандартами у сфері економіки. Одним з важливих напрямів є впровадження європейських норм щодо конкуренції, що сприяє створенню справедливих умов для підприємств та підвищенню рівня конкурентоспроможності на ринках.

Гармонізація норм та стандартів у сфері торгівлі та інвестицій.

Гармонізація законодавства також має велике значення у сфері міжнародної торгівлі та інвестицій. Підприємства, які працюють за європейськими стандартами, можуть легше здійснювати торговельні операції та привертати іноземні інвестиції.

Гармонізація законодавства сприяє створенню сприятливого клімату для бізнесу та інвестицій. Заходи щодо впровадження європейських стандартів у різних сферах, таких як якість продукції, безпека товарів, стандартизація, допомагають підвищити якість та конкурентоспроможність вітчизняних підприємств.

Сучасний світ вимагає від держав глибокого інтеграційного співробітництва з метою спільного розвитку та підвищення конкурентоспроможності. Однією з ключових галузей інтеграції є економічна сфера. Гармонізація законодавства між Україною та Європейським Союзом стосовно економічних норм та стандартів є важливим кроком у цьому напрямі.

Гармонізація економічного законодавства полягає у приведенні національного законодавства у відповідність до стандартів та норм, які існують у міжнародному співтоваристві, зокрема в Європейському Союзі. Цей процес сприяє створенню сприятливих умов для розвитку підприємництва, залучення іноземних інвестицій та підвищення якості продукції та послуг.

Україна активно працює над гармонізацією свого законодавства з європейськими нормами та стандартами у сфері економіки. Одним з важливих напрямів є впровадження європейських норм щодо конкуренції, що сприяє створенню справедливих умов для підприємств та підвищенню рівня конкурентоспроможності на ринках.

Гармонізація законодавства також має велике значення у сфері міжнародної торгівлі та інвестицій. Підприємства, які працюють за європейськими стандартами, можуть легше здійснювати торговельні операції та залучати іноземні інвестиції.

Гармонізація законодавства сприяє створенню сприятливого клімату для бізнесу та інвестицій. Заходи щодо впровадження європейських стандартів у різних сферах, таких як якість продукції, безпека товарів, стандартизація, допомагають підвищити якість та конкурентоспроможність вітчизняних підприємств.

Таким чином, гармонізація законодавства України та Європейського Союзу щодо економічних норм та стандартів є важливим кроком на шляху до поглибленої інтеграції, підвищення якості життя громадян та створення сприятливих умов для розвитку бізнесу та інвестицій. Цей процес сприяє зміцненню економічної співпраці між державами, забезпечуючи взаємне збагачення та спільний розвиток.

Гармонізація законодавства України та Європейського Союзу щодо економічних норм та стандартів є важливим кроком на шляху до поглибленої інтеграції, підвищення якості життя громадян та створення сприятливих умов для розвитку бізнесу та інвестицій. Цей процес сприяє зміцненню економічної співпраці між державами, забезпечуючи взаємне збагачення та спільний розвиток.

Гармонізація законодавства між Україною та Європейським Союзом є важливим етапом у розвитку відносин між цими двома суб'єктами. Цей процес сприяє зближенню, підвищенню якості життя громадян, зміцненню правової держави та сприяє вирішенню спільних викликів. Однак він також потребує уважної уваги до національних особливостей та обережного балансу між гармонізацією та збереженням культурної спадщини.

Гармонізація законодавства між Україною та Європейським Союзом є складним та багатогранним процесом, який включає різні напрями співпраці. Цей процес сприяє поглибленню взаєморозуміння, зміцненню економічних та політичних зв'язків, покращенню якості життя громадян та створенню стабільної основи для подальшого розвитку обох сторін.

Красицька Лариса Василівна,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу науково-правових експертиз
Науково-дослідного інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії
правових наук України*

ВРАХУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ПРИ ВИКЛАДАННІ ЦИВІЛЬНОГО ТА СІМЕЙНОГО ПРАВА

Змістовне наповнення вищої юридичної освіти та підвищення її якості постійно привертає до себе увагу всіх учасників освітнього процесу та роботодавців. Сучасний стан вищої юридичної освіти дещо не задовольняє як роботодавців, так і здобувачів вищої юридичної освіти, причому основне зауваження висловлюється щодо володіння здобувачами вищої юридичної освіти практичними навичками. У той же час практична спрямованість освітнього процесу не є панацеєю від усіх проблем підготовки правників. Варто зауважити, що практичні навички та вміння набуваються здобувачами вищої юридичної освіти за наявності у них ґрунтовних теоретичних знань, які надають можливість не тільки аналізувати правові норми, зіставляти їх з юридичними фактами, надавати правову кваліфікацію конкретній життєвій ситуації, а й формувати власну аргументацію своєї правової позиції, вміти відстоювати її, що є вкрай важливим для правника. Ґрунтовні теоретичні знання надають здобувачеві вищої юридичної освіти впевненість у собі, в свої потенційні можливості, а враховуючи динамічність чинного законодавства, сприяють швидкості професійного мислення й оперативності прийняття рішень.

Н. Кузнєцова справедливо зазначає, що в процесі навчання юрист має набути навички логічного, критичного і системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення,

навички консультивання із правових питань, зокрема, можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів відповідно до вимог професійної етики, належного дотримання норм щодо нерозголошення персональних даних і конфіденційної інформації, навички самостійної підготовки проєктів актів правозастосування. Випускник повинен мати здатність до критичного та системного аналізу правових явищ і застосування набутих знань у професійній діяльності¹.

Набуття навичок критичного та системного аналізу правових явищ неможливе без знань правової доктрини. Логічне критичне мислення майбутнього правника формується завдяки знанням правової доктрини, у тому числі й доктрини цивільного та сімейного права як галузей приватного права. Поверхневі теоретичні знання якраз й призводять до виникнення конфліктних ситуацій, відсутності єдності правозастосовної практики та її передбачуваності, що тягне за собою втрату довіри до правосуддя, до правових цінностей у демократичній правовій державі.

Зазначені вище чинники й обумовлюють актуальність розгляду питання про врахування правової доктрини при викладанні цивільного та сімейного права.

Метою цього дослідження є визначення основних напрямів врахування правової доктрини при викладанні цивільного та сімейного права при підготовці правників.

Питання удосконалення викладання цивільного та сімейного права вже були предметом наукового обговорення², так само як й інші питання підвищення якості викладання галузевих юридичних дисциплін³. Проте питання щодо врахування правової доктрини при викладанні цивільного та сімейного права не було піддано

¹ Кузнєцова Н. Забезпечення якісної практичної підготовки студентів-юристів як невід'ємна складова реформування юридичної освіти. *Право України*. 2017. № 10. С. 66–67.

² Довгерт А. С. Деякі міркування щодо викладання дисциплін приватного права. *Реформування юридичної освіти: виклики часу: збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнєцової* / відп. ред. О. В. Кохановська та О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 197–218. Жорнокуй Ю. М., Сліпченко С. О., Крашицька Л. В. Про викладання цивільного та сімейного права в контексті загального доступу до правничої професії в Україні. *Реформування юридичної освіти: виклики часу: збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнєцової* / відп. ред. О. В. Кохановська та О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 373–388.

³ Підвищення якості викладання галузевих юридичних дисциплін: збірник матеріалів круглого столу (м. Київ, 7 жовтня 2021 р.). Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. 92 с.

окремому дослідженню, хоча й є важливим для науково-педагогічного працівника в першу чергу, який безпосередньо є учасником освітнього процесу підготовки правників.

Варто зазначити, що українські правники неодноразово вже звертали увагу на необхідність удосконалення освітнього процесу підготовки правників і викладання навчальних дисциплін. Так, Н. Кузнецова наголошує, що використовуючи компетентнісний підхід, розробники відповідного стандарту вищої юридичної освіти наголошують, що крім знань у сфері теорії, історії, філософії права, основних галузей права, він повинен володіти навичками реалізації та застосування норм права (матеріального і процесуального), умінням застосовувати знання у практичній діяльності при моделюванні правових ситуацій, здатністю визначати належні та прийнятні для юридичного аналізу факти, а також аналізувати правові проблеми й формувати правові позиції, застосовувати юридичну аргументацію, виявляти проблеми правового регулювання і пропонувати способи їх вирішення, включаючи подолання юридичної невизначеності¹.

В.В. Комаров зауважує, що юридична освіта лише тоді буде фундаментальною, коли засновуватиметься на відповідних концепціях науки. Сьогодні, на жаль, спостерігаємо значний розрив між рівнем юридичної освіти і юридичною наукою. Вченим пропонується необхідність об'єднання науки про право з юридичною освітою з покладенням у фундамент юридичної освіти досягнень української і світової наукової думки, що сприятиме посиленню ґрунтовності вищої юридичної освіти².

Не можна не підтримати професора В.В. Комарова щодо необхідності використання концептуальних наукових підходів у юридичній освіті, саме розробки та напрацювання національної правової доктрини повинні стати міцним фундаментом юридичної освіти в Україні, оскільки наявність міцного фундаменту є запорукою «міцності» самої юридичної освіти, зважаючи на постійне реформування вищої освіти взагалі і юридичної освіти зокрема.

Перш ніж визначати основні напрями врахування правової доктрини при викладанні цивільного та сімейного права при підготов-

¹ Кузнецова Н. Забезпечення якісної практичної підготовки студентів-юристів як невід'ємна складова реформування юридичної освіти. *Право України*. 2017. № 10. С. 67.

² Комаров В. Вища юридична освіта України: нові виміри. *Право України*. 2017. № 10. С. 24.

ці правників, вбачається за доцільне визначитися з самим поняттям «правова доктрина».

Є.Ю. Полянський звертає увагу на те, що феномен правової доктрини максимально виявляється саме в її багатоаспектності, адже вона і насправді виявляє себе по-різному залежно від характеру суспільних відносин, в яких вона задіяна. З огляду на це можна дійти висновку, що або ж зміст поняття доктрини настільки об'ємний, що його граматичне узагальнення з додержанням усіх правил формальної логіки надзвичайно ускладнене, або ж вчені намагаються поєднати в одному визначенні різнорідні поняття, які хоч і пов'язані між собою, проте не можуть розглядатися як елементи однієї системи. У такому випадку науці необхідно «розділити сіамських близнюків», тобто опрацювати термінологію, яка дозволить чітко відмежовувати неоднорідні форми прояву правової доктрини. До речі, конструкція «форма доктрини» є, на наш погляд, досить доречною для термінологічного впорядкування¹.

М.Є. Мочульська зазначає, що перший тип сучасного розуміння правової доктрини полягає у розумінні цієї юридичної категорії в широкому значенні. В цьому випадку йдеться про вживання терміну «доктрина» у широкому, загальному сенсі без вказівки на можливість її використання як джерела (форми) права. Цей тип розуміння правової доктрини характеризується тим, що його представники ототожнюють правову доктрину та правову науку. Такий тип розуміння досліджуваного явища не дає змоги повною мірою визначити мету, суть, властивості, функції, форми виразу правової доктрини як самостійної юридичної категорії².

Багатоаспектність терміну «правова доктрина» свідчить про необхідність звернення до дефініцій поняття «правова доктрина», розроблених національною правовою думкою.

І.В. Семеніхін надає таке визначення правовій доктрині: права доктрина – зумовлена характером правової культури суспільства цілісна і логічно узгоджена сукупність визнаних юридичною спільнотою ідей та наукових поглядів на право, що є основою професій-

¹ Полянський Є. Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. Т. 17. С. 301. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npronyua_2015_17_12 (дата звернення: 19.09.2023).

² Мочульська М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2013. С. 187.

ної правосвідомості та концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності¹. Далі вчений зазначає, що правова доктрина створюється в результаті проведення фундаментальних наукових досліджень, що пов'язані з глибоким та всебічним аналізом сутності державно-правових явищ і процесів, з'ясуванням закономірностей їх виникнення та розвитку. Це є основною причиною її високого авторитету, передумовою для легітимації доктринальних положень у правосвідомості правників і, як наслідок, – сприйняття юридичною практикою. Йдеться про відображені в узагальненій теоретичній формі юридичні знання: категорії і поняття, теорії, концепції, що відбивають закономірності й логіку правової матерії і служать формами вираження змістової частини правової доктрини, яка безпосередньо оформлюється у вигляді наукових праць із питань права – монографій, наукових статей, коментарів законодавства тощо².

Правова доктрина становить собою концептуальні ідеї, теорії та погляди щодо права, державно-правової дійсності в цілому. Вона проявляється в наукових працях видатних учених-юристів³.

Є.Ю. Полянський пропонує в цілому під правовою доктриною розуміти сукупність ідей та принципів, а також правових інститутів, які знаходяться в нерозривному двосторонньому зв'язку з юридичною наукою, законодавством і практикою та визначають основні засади, на яких засновується правова система держави⁴.

Аналіз наведених визначень поняття «правова доктрина» свідчить, що в будь-якому разі всі автори розглядають правову доктрину через призму концептуальних ідей, теорій та поглядів щодо права.

Враховуючи наведене вище та предмет цього дослідження, можна визначити правову доктрину як сукупність усталених у пра-

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 471; Семеніхін І.В. Правова доктрина: поняття, ознаки, структура. *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 34.

² Там само. С. 471–472.

³ Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 194.

⁴ Полянський Є.Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 311. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2015_17_12 (дата звернення: 19.09.2023).

вовій думці концептуальних положень, теорій, поглядів щодо правових явищ, правових понять та термінів, правових інститутів, які сприйняті юридичною спільнотою як аксіоматичні фундаментальні правові знання в сфері юриспруденції внаслідок систематичного їх використання та застосування, що є підґрунтям для нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності правника і основою його професійної правосвідомості.

Є. Ю. Полянський зазначає, що можна вибудувати певну вертикаль взаємозв'язку доктрини, теорії, науки: вони є якісно різнорівневими поняттями. Безумовно, правова доктрина посідає найвище місце на «юридичному Олімпі», наступну сходинку обіймає теорія, а найнижчу з них – наука. З цього випливає ще один висновок: правовій доктрині притаманні деякі елементи, які не входять до складу ні науки, ні теорії права. І перш за все таким елементом є законодавство, адже саме відповідність законодавства сталій теорії права через певний час стабільності і породжує доктрину¹.

Дійсно, розвиток правової доктрини завжди пов'язаний з розвитком законодавства. Зважаючи на те, що Україна належить до країн континентальної правової сім'ї, в яких основним джерелом права є закон, можна стверджувати, що правова доктрина і законодавство є взаємообумовленими і взаємопов'язаними між собою правовими явищами, оскільки розвиток правової доктрини впливає на розвиток законодавства, так само як й розвиток законодавства впливає на формування правової доктрини. У контексті врахування правової доктрини при викладанні цивільного та сімейного права можна навести багато прикладів такого взаємозв'язку. Наприклад, розвиток вчення про юридичну особу в цивільному праві безпосередньо вплинув на нормативне закріплення поняття «юридична особа», розвиток правової доктрини щодо забезпечення правової охорони об'єктів авторського права тощо привів до нормативного закріплення поняття «право інтелектуальної власності». Одночасно оновлення цивільного законодавства, зокрема прийняття Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року та набрання ним чинності, привело до формування доктринальних поглядів або їх зміни щодо таких інститутів цивільного права, а саме: «юридич-

¹ Полянський Є. Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 307. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2015_17_12 (дата звернення: 19.09.2023).

ні особи приватного права», «юридичні особи публічного права», «особисті немайнові права фізичної особи», «речові права на чуже майно», «договір ренти», «договір управління майном» тощо.

Є.Ю. Полянський наголошує на тому, що можна виокремити певні «доктринальні рівні». Найвищим слід вважати загальну, чи генеральну, правову доктрину – тобто найширший її прояв у системі права. Генеральна правова доктрина визначає єдині принципи та підходи, що є загальними для галузей системи права. Наступним рівнем в ієрархії є галузеві доктрини, кожна з яких відповідає певній галузі права. Найнижчий рівень репрезентований доктринами-концепціями іншим чином – доктринами у найвужчому сенсі розуміння цього поняття¹.

Вивчення таких галузей права, як цивільне право, сімейне право, передбачає й набуття фундаментальних знань доктринального характеру, що безпосередньо впливатиме на формування професійної правосвідомості у здобувача вищої юридичної освіти, що в подальшому вплине й на його, зокрема, професійну діяльність у правозастосовній сфері і буде тим «лакмусовим папірцем» для всього українського суспільства щодо реального впровадження в правове буття усталених людських цінностей про право і справедливість.

Автори Великої української юридичної енциклопедії наголошують, що на правозастосування правова доктрина впливає у двох основних формах. По-перше, коли доктринальні положення стають частиною правосвідомості суб'єктів правозастосування у ході вивчення ними наукових праць. У цьому разі йдеться про опосередкований вплив правової доктрини на прийняття юристами юридично значущих рішень. По-друге, за умови неоднозначної практики застосування норм права, наявності прогалин у законодавстві, колізійності юридичних приписів правозастосовці використовують доктринальні положення (насамперед часткову правову доктрину) як засіб додаткової аргументації, посилаючись у своїх рішеннях на авторитетні праці юристів. Це робить їх правову позицію більш переконливою, логічною й обґрунтованою. У цьому разі правова доктрина виступає як переконливе (авторитетне) джерело права,

¹ Полянський Є.Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 310. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2015_17_12 (дата звернення: 19.09.2023).

але не є достатньою юридичною базою для винесення юридично значущих рішень¹.

Дійсно, правова доктрина є лише основним підґрунтям для правозастосовної діяльності, але в процесі правозастосування нею не можна «переписати» чи «змінити» чинне законодавство України або інші джерела права. Натомість правова доктрина покликана сприяти тлумаченню правових норм та прийняттю зокрема законних та обґрунтованих судових рішень. Саме тому при вивченні цивільного та сімейного права необхідно приділяти увагу доктринальним положенням сучасної цивілістики.

Варто зазначити, що правозастосовна практика формує й свою доктрину, наприклад, Верховним Судом формується судова доктрина, Конституційним Судом України – конституційно-правова доктрина тощо, що також потребує обміркування та обговорення із здобувачами вищої юридичної освіти на навчальних заняттях з цивільного та сімейного права.

На думку В. Уркевича, М. Шумила, аналізуючи питання правової доктрини у практиці найвищого судового органу, необхідно зазначити, що суд касаційної інстанції може застосовувати існуючі доктрини або ж, навпаки, їх генерувати. Незважаючи на те, що українська правова система є частиною романо-германської правової сім'ї, а отже Верховний Суд позбавлений можливості створювати нові норми права, як це, наприклад, можуть робити суди в країнах англо-саксонської системи права, однак при ухваленні судових рішень суд касаційної інстанції має змогу послуговуватися широким спектром інструментарію герменевтики та інших методів тлумачення. Саме тому застосування Верховним Судом доктрини чи навіть її творення є надважливим, бо доктринальна оптика пізнання правових явищ є значно чіткішою, ніж нормативістський підхід. Закономірним є те, що певні наукові концепції, доктринальні підходи знаходять своє втілення в судових рішеннях суду касаційної інстанції. Що характерно, такий підхід Верховного Суду підтримується і судами першої та апеляційної інстанцій, які так само щораз сміливіше використовують доктринальні знання. У цьому

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 476.

аспекті варто навести найвідоміші приклади використання касаційними судами у складі Верховного Суду у своїй практиці низки юридичних доктрин, а саме: а) заборони суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*) або естопель (*equitable estoppel*); б) прояву найвищої добросовісності (*uberrima fides*); в) тлумачення слів договору проти того, хто їх написав (*contra proferentem*); г) заборони вчинення фраздаторних правочинів (*fraus creditorum*); ґ) реальності господарських операцій; д) належної правової процедури (*fair procedure*); е) зняття корпоративної вуалі (*piercing/lifting the corporate veil*); є) заборони використання «плодів отруйного дерева» (*fruit of the poisonous tree*) тощо¹.

У постанові Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 08 червня 2023 р. у судовій справі № 22-з/824/316/2023 зазначається, що застосування будь-якої правової доктрини судом передбачає обґрунтування та пояснення такої доктрини. В іншому випадку відсутні підстави говорити про застосування судом тієї чи іншої правової доктрини. Суд першої інстанції жодним чином не вказав на застосування доктрини «підняття корпоративної завіси», не обґрунтував підстави її застосування. Висновок Верховного Суду у справі № 910/4210/20, викладений у постанові від 20 липня 2022 року, не просто стосується узагальненої можливості застосування доктрини «підняття корпоративної завіси», він спирається на ідеї світової практики міжнародного судового вирішення спорів, у тому числі ЄСПЛ, та уточнює, що застосування цієї доктрини можливе фактично у виняткових випадках, коли іншого шляху досягнення справедливості, зокрема завдань цивільного судочинства, не вбачається. Інший підхід до застосування цієї доктрини означав би повне ігнорування положень ЦК України та Закону про ТОВ, принципів, закладених у них, які стосуються відповідальності юридичних осіб. Доведення наявності таких випадків покладається насамперед на особу, яка вимагає її застосування. Заявник не надав належних доказів щодо виняткових обставин, які б виправдовували застосування цієї доктрини до частки у статутному капіталі апелянта².

¹ Уркевич В., Шумило М. Наука, право та Верховний Суд: які існують лінії перетинання. *Юридична газета online*. 01 вересня 2022. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/ nauka-pravo-ta-verhovniy-sud-yaki-isnyuyut-liniyi-peretinannya.html> (дата звернення: 19.09.2023).

² Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 08 червня 2023 р., судова справа № 22-з/824/316/2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111613891> (дата звернення: 19.09.2023).

Підтримуючи в цілому позитивні тенденції щодо використання й застосування правової доктрини судами України та її генерування Верховним Судом, необхідно зазначити, що важливо в цьому аспекті не перетворити судові рішення на наукову статтю або підрозділ дисертації, що може призвести до необхідності звернення до суду з заявою про роз'яснення судового рішення.

Очевидно, що правова доктрина має формувати професійну свідомість й світогляд правозастосовця, що безпосередньо вплине на прийняття ним юридично значущого рішення, особливо, коли певні нормативні поняття або терміни не мають свого легального визначення чи нормативного тлумачення.

У контексті викладання цивільного та сімейного права, наприклад, доцільно досить ретельно проаналізувати доктринальні положення щодо правонаступництва в цивільному та сімейному праві, оскільки ЦК України, ЦПК України тощо містять термін « правонаступництво», проте не містять легального його визначення. На цьому прикладі розглянемо як доктринальні знання щодо правонаступництва використовуються в правозастосовній практиці.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 104 ЦК України юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. У разі реорганізації юридичних осіб майно, права та обов'язки переходять до правонаступників. Згідно з ч. 1 ст. 178 ЦК України об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи¹.

Як бачимо, законодавець не надає легального визначення правонаступництву, що, в принципі, й не потрібно, оскільки не можна кодифікований акт перетворювати в підручник чи навчальний посібник, що містять визначення термінів та правових понять.

У доктрині цивільного права склався, зокрема, такий підхід щодо правонаступництва: правонаступництво – перехід прав та обов'язків від однієї особи до іншої. Розрізняють два види правонаступництва: а) універсальне (загальне) правонаступництво, за яким всі права та обов'язки правопопередника переходять

¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 19.09.2023).

до правонаступника, наприклад, універсальне правонаступництво має місце при спадкуванні, реорганізації юридичної особи (злитті, приєднанні, поділі, перетворенні); б) сингулярне (часткове) правонаступництво, за яким окремі права та обов'язки правопередника переходять до правонаступника, наприклад, при цесії.

Звернемося до прикладу застосування доктринальних положень щодо правонаступництва в правозастосовній практиці Верховного Суду. Так, у постанові Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30 червня 2020 р. у судовій справі № 264/5957/17 зазначаються наступні положення: правонаступництво – це перехід суб'єктивного права (а у широкому розумінні – також і юридичного обов'язку) від однієї особи до іншої (правонаступника). Для вирішення проблеми процесуального правонаступництва, означеної в ухвалі Верховного Суду у складі об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 27 січня 2020 року, у світлі обставин справи № 264/5957/17 Велика Палата Верховного Суду зауважує, що поняття « правонаступництво юридичної особи», « правонаступництво прав та обов'язків юридичної особи» і « процесуальне правонаступництво юридичної особи-сторони у справі» мають різний зміст. правонаступництво юридичної особи має місце у випадку її припинення шляхом реорганізації: злиття, приєднання, поділу, перетворення (частина перша [статті 104 ЦК України](#)). У такому разі відбувається одночасне правонаступництво (передання) прав і обов'язків юридичної особи, або, інакше кажучи, одночасне правонаступництво щодо майна, прав і обов'язків юридичної особи (частина друга [статті 107 ЦК України](#)). Тому правонаступництво юридичної особи, так само як і спадкове правонаступництво ([стаття 1216 ЦК України](#)), завжди є універсальним, тобто передбачає одночасний перехід до правонаступника за передавальним актом або розподільчим балансом (частина перша [статті 104](#), [статті 106–109 ЦК України](#)) і прав, і обов'язків юридичної особи, яка припиняється шляхом реорганізації (див. також пункти 37–38, 40–43 постанови Великої Палати Верховного Суду від 16 червня 2020 року у справі № 910/5953/17). Натомість правонаступництво прав та обов'язків юридичної особи не завжди є наслідком правонаступництва юридичної особи. Тому перше може бути не тільки універсальним (частина перша [статті 104 ЦК України](#)), але й сингулярним, тобто таким, за якого до правонаступника переходить певне право кредитора чи обов'язок боржника. Внас-

лідок певної дії чи події сторону у зобов'язанні можна замінити на іншу особу, яка є її правонаступником або стосовно лише цивільних прав (обов'язків), або одночасно щодо цивільних прав і обов'язків. Інакше кажучи, заміна сторони у зобов'язанні може бути наслідком або сингулярного правонаступництва (зокрема, на підставах договорів купівлі-продажу (частина третя [статті 656 ЦК України](#)), дарування (частина друга [статті 718 ЦК України](#)), факторингу ([глава 73 ЦК України](#))), або універсального правонаступництва (у випадку реорганізації юридичної особи (частина перша [статті 104 ЦК України](#)) чи спадкування ([стаття 1216 ЦК України](#))). Якщо означена заміна є неможливою внаслідок того, що правовідношення не допускає правонаступництва, таке правовідношення припиняється ([статті 608, 609, 1219 ЦК України](#)). Зобов'язання припиняється і тоді, коли правовідношення допускає правонаступництво, боржник був замінений правонаступником, але до останнього кредитор не заявив вимогу у визначений законом строк¹.

Наведений приклад свідчить саме про вплив правової доктрини на тлумачення правових норм при аргументації судового рішення.

У цьому дослідженні вже зверталася увага на те, що в сучасній правозастосовній практиці простежується тенденція звернення до конкретних положень правової доктрини з посиланням на тих науковців, які обґрунтовують та підтримують відповідні ідеї, погляди, положення, чи на відповідні наукові праці. Зазначений підхід також доцільно висвітлювати в процесі викладання цивільного та сімейного права.

Так, у постанові Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 04 серпня 2022 р. у судовій справі № 607/5148/20 зазначається, що у доктрині приватного права виокремлюються такі ознаки звичаю: звичай представляє собою певне правило поведінки; він не встановлений актами цивільного законодавства; звичай є ustalеним у певній сфері цивільних відносин (див.: *Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2020. С. 67*)².

¹ Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30 червня 2020 р., судова справа № 264/5957/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458888> (дата звернення: 19.09.2023).

² Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 04 серпня 2022 р., судова справа № 607/5148/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105693591> (дата звернення: 19.09.2023).

В Ухвалі Великої Палати Верховного Суду від 23 грудня 2021 р. у судовій справі № 757/59343/19-ц зазначається, що науковці не мають єдиної думки щодо підстав відповідальності держави за частиною другою статті 1177 ЦК України: особа, яка потерпіла від кримінального правопорушення, має право на позов на підставі статті 1177 ЦК України незалежно від того, чи завершене розпочате кримінальне провадження. Приписи цієї статті діють незалежно від прийняття окремого закону про порядок відшкодування (компенсації) відповідної шкоди (див. науковий висновок к.ю.н., адвоката Ю.В. Мици, наданий у справі № 757/59501/19-ц за подібних правовідносин); за відсутності закону про випадки компенсації державою шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, вирішити справу на підставі статті 1177 ЦК України неможливо, у тому числі й із застосуванням аналогії. Відсутність відповідного закону про порядок компенсації державою такої шкоди не унеможливує розгляд справи за позовом потерпілого (див. науковий висновок к.ю.н. В.Е. Беляневича, наданий у справі № 757/59501/19-ц за подібних правовідносин); у фізичної особи, яка вважає себе потерпілою від кримінального правопорушення, досудове розслідування щодо якого триває, відсутнє право на позов про відшкодування шкоди, завдані внаслідок такого кримінального правопорушення, на підставі частини другої статті 1177 ЦК України, бо належно не встановлені факт вчинення кримінального правопорушення та вина правопорушника (див. науковий висновок в.о. завідувача лабораторії захисту суб'єктивних прав, д.ю.н., с.н.с. В. Бобрика, наданий у справі № 757/59501/19-ц за подібних правовідносин)¹.

Певні доктринальні положення мають бути висвітлені та обговорені із здобувачами вищої юридичної освіти й при викладанні сімейного права. Зокрема доцільно звернути увагу на те, що правове регулювання сімейних відносин досить часто здійснюється з використанням таких засобів юридичної техніки, як фікції та презумпції, положення про які розроблені та формуються доктриною права, що знаходить відображення і в судовій практиці.

Так, у постанові Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 01 липня 2020 р. у судовій справі № 303/903/18 зазначаєть-

¹ Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 23 грудня 2021 р., судова справа № 757/59343/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102267680> (дата звернення: 19.09.2023).

ся, що при народженні дитини у матері, яка не перебуває у шлюбі, у випадках, коли немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду, запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться за прізвиськом матері, а ім'я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою. Причому матір вправі здійснити запис про батька на власний розсуд, вказавши як справжнє його ім'я та по батькові, так і вигадане. Такий запис є юридичною фікцією. Фікція визначається як неіснуюче положення, що визнається законодавством таким, що існує, і стає в силу цього загальнообов'язковим; засіб юридичної техніки, за допомогою якого конструюється завідомо неіснуюче становище (відношення або стан), що визнається існуючим і таким, що має імперативність, що виконує роль відбраковуючого юридичного факту в ситуації нездоланної невідомості, закріплене нормою права; уявна юридична конструкція, яка є продуктом абстрактного мислення, прийнятого правовою доктриною та/або закріпленого у праві у формі норми-фікції, інституту права і використовується з метою заповнення певного сегменту у правовому полі; універсальний техніко-юридичний прийом розробки та реалізації норм права, який полягає у визнанні неіснуючого положення існуючим і навпаки, що має особливе цільове призначення в механізмі правового регулювання суспільних відносин і є одним із засобів подолання стану невизначеності в правовому регулюванні; засіб нормотворчої техніки, який виражається у нормативному закріпленні можливості визнання юридично значущими неіснуючих чи недоведених фактів¹.

Використання правової доктрини притаманне й правопорядкам зарубіжних країн, про що необхідно обов'язково зазначати при вивченні сімейного права в процесі підготовки правників. Зокрема в США згідно з традиційним загальним правом опіка над дітьми надавалась батькові. У ХХ ст. було розроблено доктрину «ніжного віку», за якою почали вважати, що мати здатна краще піклуватися про дітей «ніжного віку», тобто в допідлітковому віці. Батько міг подолати цю презумпцію, лише довівши, що мати нездатна або набагато менш спроможна, ніж він, піклуватися про дітей². Цю доктрину ще називають доктриною «юних років» («tender year» doctrine).

¹ Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 01 липня 2020 р., судова справа № 303/903/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90562917> (дата звернення: 19.09.2023).

² Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. Київ : Україна, 1999. С. 438.

На сучасному етапі доктрина «юних років», а отже обов'язкової «переваги матері», вже втратила настільки беззаперечне значення, оскільки збільшилася кількість працюючих матерів та кількість батьків, які можуть належним чином піклуватися про дітей, забезпечувати їм нормальний розвиток¹. Отже, у США сьогодні суди беруть до уваги «найкращі інтереси дитини» незалежно від статі батьків – претендентів на опіку. Доктрина «ніжного віку» поступово трансформувалася в доктрину «основного піклувальника»².

О.С. Простибоженко зазначає, що доктрина «ніжного віку дитини» виникла в першій половині XIX ст. в умовах, коли жінка в абсолютній більшості випадків була домогосподаркою і виконувала роль «берегині домашнього життя», а відтак між матір'ю та дитиною виникав тісний особистий зв'язок. За таких обставин надання матері переважного права на виховання дитини виглядало природним і було охоче сприйнято судами країн загального права. У середині XX ст. у США на противагу доктрині «ніжного віку дитини» виникла нова доктрина «найкращих інтересів дитини», яка ставила вирішення питання про надання опіки над дитиною одно-му з батьків у залежність від благополуччя дитини³.

Варто зазначити, що доктрина «найкращих інтересів дитини» сприйнята й правовою доктриною України. Зокрема О.С. Простибоженко зауважує, що на відміну від доктрини «ніжного віку дитини», яка стосується лише вирішення питань щодо опіки над дитиною, доктрина «найкращих інтересів дитини» має значно ширшу сферу застосування і охоплює будь-які дії щодо дитини, незалежно від того, чи здійснюються вони державними органами, приватними установами або ж судами. У зв'язку з цим, як правило, йдеться про фундаментальний принцип або стандарт «найкращих інтересів дитини»⁴.

Вище наведені лише деякі приклади доктринальних положень, які мають бути обов'язково висвітлені в процесі викладання цивільного та сімейного права.

¹ Ригіна О. США: визначення місця проживання дитини після розірвання шлюбу її батьків (історія розвитку проблеми). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 54. С. 84.

² Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. Київ : Україна, 1999. С. 438.

³ Простибоженко О.С. Доктрина «ніжного віку дитини» та доктрина «найкращих інтересів дитини» у світлі національної судової практики. *Слово Національної школи суддів України*. 2017. № 1. С. 132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2017_1_15 (дата звернення: 19.09.2023).

⁴ Простибоженко О.С. Доктрина «ніжного віку дитини» та доктрина «найкращих інтересів дитини» у світлі національної судової практики. *Слово Національної школи суддів України*. 2017. № 1. С. 133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2017_1_15 (дата звернення: 19.09.2023).

Необхідно зазначити, що здобуття вищої юридичної освіти на магістерському та освітньо-науковому рівнях вищої освіти взагалі неможливе без вивчення основних положень правової доктрини. Пропонується вивчати основні доктринальні положення цивільного та сімейного права як самостійні навчальні дисципліни для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) та третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право», наприклад, «Приватне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці», «Сучасні доктрини цивільного права», «Сучасні доктрини сімейного права» тощо.

Підсумовуючи, можна дійти таких висновків.

По-перше, правова доктрина – це сукупність усталених у правовій думці концептуальних положень, теорій, поглядів щодо правових явищ, правових понять та термінів, правових інститутів, які сприйняті юридичною спільнотою як аксіоматичні фундаментальні правові знання в сфері юриспруденції внаслідок систематичного їх використання та застосування, що є підґрунтям для нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності правника і основою його професійної правосвідомості. Розробки та напрацювання національної правової доктрини повинні стати міцним фундаментом юридичної освіти в Україні, оскільки наявність міцного фундаменту є запорукою «міцності» самої юридичної освіти.

По-друге, правова доктрина і законодавство є взаємообумовленими і взаємопов'язаними між собою правовими явищами, оскільки розвиток правової доктрини впливає на розвиток законодавства, так само як і розвиток законодавства впливає на формування правової доктрини. Правова доктрина є лише основним підґрунтям для правозастосовної діяльності, але в процесі правозастосування нею не можна «переписати» чи «змінити» чинне законодавство України або інші джерела права.

По-третє, правова доктрина через правосвідомість правника, що застосовує правову норму, покликана сприяти тлумаченню правових норм та прийняттю законних та обґрунтованих судових рішень. Саме тому при вивченні цивільного та сімейного права, що впливає на формування професійної правосвідомості правника, необхідно приділяти увагу доктринальним положенням сучасної цивілістики, наприклад, щодо джерел цивільного права, правонаступництва в цивільному праві, відповідальності юридичної особи та членів органу юридичної особи, деліктних зобов'язань, визначення походження дитини, визначення місця проживання дитини тощо.

Носік Володимир Васильович,
*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
головний науковий співробітник відділу приватноправових
досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії
правових наук України*

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ АГРАРНОГО, ЗЕМЕЛЬНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ¹

Постановка проблеми детермінована сучасними викликами у сфері земельних, аграрних, екологічних відносин, які, по-перше, з'явилися після проведення суперечливих реформаційних перетворень у земельній, аграрній, екологічній сферах; по-друге, які поставили перед Українським народом і Україною після повномасштабного військового вторгнення російських військ на територію держави, бойових дій, тимчасової окупації частини земель у межах території України, захоплення природних ресурсів континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, блокуванням експорту агропродукції, розробкою планів прискореного відновлення України після війни; по-третє, розпочатими і не завершеними до війни процесами реформування вищої юридичної освіти з підготовки фахівців за спеціальністю 081 Право, яка в Україні є найбільш пріоритетною серед інших гуманітарних спеціальностей. За всі роки розбудови української державності юридична освіта

¹ Цей розділ є відображенням статті Носіка В.В. Проблеми реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного та екологічного права у системі вищої юридичної освіти України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. № 3.

була і залишається витребуваною у суспільстві, належить до пріоритетних галузей вищої освіти і такий стан у освітній сфері необхідно розцінювати як позитивне суспільне і державне явище в утвердженні України як самостійної, демократичної, соціальної, правової держави за Європейським вектором розвитку. Станом на 1 січня 2023 року в Україні освіту за спеціальністю 081 Право здобували більше 80 329 здобувачів або ж 7,46% від загальної кількості за усіма спеціальностями¹.

Мета дослідження – розкрити методологічні, теоретичні і практичні основи у забезпеченні реалізації пізнавальної функції юридичної освіти і науки у сфері земельних, аграрних, екологічних відносин і на цій основі сформулювати відповідні висновки та рекомендації з питань взаємодії і функціонування юридичної освіти і науки у суспільстві та державі.

Завдання дослідження передбачають визначення змісту і завдань пізнавальної функції вищої юридичної освіти, а також розкрити межі та наукові підходи до реалізації пізнавальної функції у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права, сформулювати відповідні науково-теоретичні висновки і практичні рекомендації.

У сучасних умовах юридична освіта і правова доктрина є самостійними суспільними і державно-правовими явищами, які необхідно розглядати як елементи розбудови української державності та прискореного відновлення економіки, суспільства у післявоєнний період відповідно до ЦСР на період до 2030 року. В системі юридичної освіти і правової науки особливе місце посідають аграрне, земельне, екологічне право, які визнаються як самостійні галузі національної правової системи, вивчаються в юридичних ЗВО як окремі навчальні дисципліни і функціонують як галузеві правові науки у доктрині права України.

У чинному законодавстві України немає визначення поняття «юридична освіта», «правнича освіта», не визначається її функціональне призначення. Підготовлені законопроекти з питань вищої юридичної освіти не були прийняті². Водночас в Україні було роз-

¹ Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році / за ред. А. Бутенка, О. Єременко, Н. Стукало. Київ: Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2023. С. 16.

² Проект Закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» № 7147 від 28 вересня 2017 р. URL : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/>

роблено Концепцію розвитку юридичної освіти, яку у 2021 році народні депутати України розглянули і схвалили на засіданні профільного комітету ВР України, і яка залишається не втіленою в освітню практику з підготовки фахівців вищої кваліфікації з правознавства¹.

Відтак правове забезпечення реалізації пізнавальної функції у галузі права, включно з такими сферами, як аграрне, земельне, екологічне право, має здійснюватися відповідно до Конституції України, законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність» та інших нормативно-правових актів, міжнародних договорів України, укладених в установленому законом порядку з питань юридичної освіти.

Науковий аналіз законодавства про освіту показує, що в системно-структурному виразі вища юридична освіта є одним із складових компонентів системи вищої освіти, яку необхідно розглядати як сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у закладі вищої освіти (науковій установі) за спеціальністю 081-Право з присвоєнням відповідного кваліфікаційного рівня вищої освіти (початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти- молодший бакалавр; перший (бакалаврський) рівень – бакалавр; другий (магістерський) рівень – магістр; третій (освітньо-науковий) – доктор філософії), які за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної освіти.

Виходячи із закріплених у законі істотних ознак правової природи вищої освіти, вбачається, що за своїм змістом і функціональним призначенням вища юридична освіта має бути спрямована на задоволення суспільних потреб та інтересів у підготовці кваліфікованих фахівців за спеціальністю право крізь призму реалізації таких освітніх функцій, як пізнавальна (гносеологічна), інформаційно-комунікативна, виховна, організаційно-управлінська тощо.

Серед названих функцій юридичної освіти однією з ключових є пізнавальна, тобто надання можливості здобувачам пізнати,

webproc4_1?pf3511=62613 (дата звернення: 19.09.2023); Проект Закону України «Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію» № 7147-1 від 17 жовтня 2017 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728 (дата звернення: 19.09.2023).

¹ Проект Концепції розвитку юридичної освіти. URL: <http://kno.rada.gov.ua/fsview/75465.html> (дата звернення: 19.09.2023).

осмислити і усвідомити соціальну сутність права та його соціальну цінність у суспільстві і державі як нормативного регулятора суспільних відносин в усіх сферах життєдіяльності людини і суспільства, функціонування держави, включаючи земельні, аграрні, екологічні відносини. Пояснюється це гносеологічною природою сутності права, оскільки «правова трансформація пізнання забезпечує своєрідне «переливання» підтвердженого практикою історичного досвіду суспільства у відповідні форми правових норм і інститутів, забезпечує їх адекватність і соціальну релевантність»; водночас «гносеологічна трансформація права перетворює його на специфічний метод пізнання й структуризації соціальної дійсності, виявлення його автентичності та регулятивних потенціалів»; «відтак право з пасивного об'єкта пізнавального процесу стає активним гносеологічним суб'єктом загальної системи соціального пізнання».¹

В Україні реалізацію гносеологічної функції забезпечують такі окремі галузі юридичної освіти і наукових доктрин, як аграрне, земельне, екологічне право, кожна з яких вирізняється особливим предметом, принципами, методами у пізнанні здобувачами освіти сутності суспільних, економічних, екологічних, державно-правових процесів і явищ, які виникають, змінюються і припиняються у зв'язку із здійсненням природних і позитивних прав та виконання обов'язків щодо використання і охорони землі, забезпечення продовольчої безпеки, права на безпечне для життя і здоров'я довілля тощо².

¹ Козловський А.А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1–2. С. 39

² Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні: кол. монографія / відп. ред.: Т.Є. Харитоновна, І.І. Каракаш. Одеса: Гельветика, 2018. 722 с.; Андрейцев В. Наукова доктрина формування сучасної системи земельного законодавства і права за об'єктами земельних правовідносин: методологічні аспекти. *Право України*. 2020. № 5. С. 15–28; Анісімова Г.В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини : монографія. Харків : Право, 2019. 672 с.; Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.; Мунтян В.Л. Деякі актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в Україні. Що робити? *Журнал «Дайджест»*. 2001. № 7–8. С. 77–81; Носік В.В. Юридична природа сучасного земельного права України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 7–8 (81–82). С. 50–58; Носік В.В. Земельне право в Україні: методологія, теорія, перспективи розвитку. *Правова доктрина України: у 5 т.* Харків: Право, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю.С. Шемшученко, А.П. Гетьман, В.І. Андрейцев та ін. ; ред. Ю.С. Шемшученко. С. 630.

У системно-структурному виразі реалізація гносеологічного підходу до пізнання права у вищій юридичній освіті, а також у проведенні наукових досліджень у сфері земельного, аграрного, екологічного права, можна розглядати як кілька взаємопов'язаних модулів, а саме: навчально-освітній, освітньо-науковий, доктринальний, нормотворчий, прикладний (юридична практика), у рамках яких відбувається послідовний поетапний процес набуття фахових знань про право, наукове пізнання права, формування професійної правосвідомості, проведення наукових пошуків, формулювання наукових результатів (ідей, концепцій, рекомендацій, проєктів законів тощо), їх нормативне закріплення і втілення у життя у процесі реалізації права. При цьому органічна єдність цих модулів є беззаперечною, оскільки низький рівень професійних знань за спеціальністю 081 «Право» знижує освітньо-науковий рівень пізнання права, який, у свою чергу, негативно впливає на результати доктринальних досліджень, якість законодавства, ефективність у реалізації права. З огляду на цю закономірність у представників доктрини земельного, аграрного, екологічного права викликають серйозні занепокоєння сучасні тенденції з реформування вищої юридичної освіти, підготовки і атестації наукових кадрів, які проявляються при розробці, схваленні та впровадженні у навчально-освітній процес, освітню і наукову підготовку в юридичних ЗВО бакалаврів і магістрів за спеціальністю «Право» та «Доктор філософії», а також докторів юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; природоресурсне право; екологічне право¹.

Методологія реалізації пізнавальної функції вищої юридичної освіти і науки у сфері правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин має базуватися на загальних філософських і теоретичних підходах до наукового пізнання, осмислення та оцінки правових явищ у суспільстві і державі з огляду на юридичну природу сучасного земельного та аграрного права у правовій системі України². Адже реалізувати конституційні вимоги щодо забезпечення громадянської злагоди на землі України можна лише

¹ Носік В.В. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (Гносеологічний підхід). Методологія проведення сучасних юридичних досліджень: монографія / Н.С. Кузнецова, М.М. Хоменко, А.Б. Гриняк та інші. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 164–165.

² Носік В.В. Юридична природа сучасного земельного права України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 7–8(81–82). С. 50–58.

за умови формування у суспільній свідомості і правосвідомості, а також у наукових правових доктринах узгодженого розуміння функціонального призначення землі з її природними ресурсами у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони як просторового операційного базису для місць розселення і життєдіяльності людей, територіальної основи влади Українського народу, державного суверенітету і незалежності країни як головного засобу виробництва у сільському і лісовому господарстві, як природної основи для функціонування природних ресурсів та живих організмів у екологічних системах суші і моря, як територіальної і ресурсної бази для залучення інвестицій, реалізації Цілей Сталого Розвитку суспільства¹.

Забезпечення реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права у вищій юридичній освіті та правовій науці залежить від багатьох чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру, серед яких особливе значення мають наступні: а) організація освітнього процесу (заклади вищої освіти усіх форм власності); б) стандарти вищої освіти; в) освітні і наукові програми; г) рівні та ступені (кваліфікації) вищої освіти; д) форми навчання; е) ліцензійні умови провадження освітньої діяльності та вищої освіти; є) якість вищої юридичної освіти; ж) мотиваційні чинники учасників освітнього процесу до викладання і вивчення навчальних дисциплін у сфері аграрного, земельного, екологічного права; з) державна підтримка підготовки фахівців у галузях аграрного, земельного, екологічного права; і) освітні результати та інші чинники. Названі чинники безпосередньо впливають на межі, зміст, рівень і якість знань, освітні і наукові результати реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права як навчальних дисциплін та наукових доктрин у сфері права. У цьому зв'язку варто розкрити деякі з названих чинників, які безпосередньо впливають на забезпечення ефективності пізнання сутності аграрного, земельного, екологічного права у освіті і юридичній науці.

За Законом України «Про вищу освіту» реалізацію гносеологічної функції для здобувачів освіти мають забезпечувати заклади вищої освіти відповідно до ліцензійних умов провадження освіт-

¹ Носік В.В. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (гносеологічний підхід). Методологія проведення сучасних юридичних досліджень: монографія. / Н.С. Кузнецова, М.М. Хоменко, А.Б. Гриняк та інші. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 157–180.

ної діяльності за спеціальністю 081-«Право». За роки незалежності в Україні було створено і функціонує близько трьохсот ЗВО, які здійснюють підготовку фахівців вищої кваліфікації за цією спеціальністю. Вибірково-порівняльний аналіз діяльності лише профільних та деяких інших непрофільних вищих юридичних навчальних закладів з підготовки правників вищої кваліфікації з реалізації пізнавальної функції у сфері аграрного, земельного та екологічного права дозволяє визначити основні тенденції, які мають місце в освітньому процесі таких закладів.

Зокрема, у таких провідних закладах вищої освіти, як Навчально-науковий інститут права КНУ імені Тараса Шевченка, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, створено по дві кафедри з однаковими назвами «Земельного та аграрного права», та «Екологічного права», у Національному університеті «Одеська юридична академія» функціонує кафедра аграрного, земельного та екологічного права, у ХУУП імені Леоніда Юзькова діє кафедра трудового, земельного та господарського права, у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника функціонує кафедра трудового, екологічного та аграрного права.

Сам факт створення і функціонування таких кафедр свідчить про те, що у таких юридичних ЗВО реалізація пізнавальної функції юридичної освіти у сфері правового регулювання земельних, аграрних, екологічних відносин здійснюється на належному організаційному, освітньому і науковому рівнях. Так, наприклад, порівняльний аналіз опису освітніх програм названих закладів показує, що аграрне, земельне, екологічне право викладаються або ж як обов'язкові або ж вибіркові нормативні навчальні дисципліни, а також розробляються і впроваджуються у навчальний процес різні спецкурси для студентів ОР «Бакалавр», ОР «Магістр», ОНР «Доктор філософії». Відповідно до затверджених Стандартів з підготовки фахівців за спеціальністю 081-Право за освітніми рівнями «Бакалавр», «Магістр», «Доктор філософії» на кафедрах розроблені, схвалені і впроваджені в освітній процес Робочі навчальні програми з дисциплін кафедри, з якими можна ознайомитися на офіційних сайтах кафедр.

Для прикладу можна навести досвід діяльності кафедри земельного та аграрного права та кафедри екологічного права КНУ імені Тараса Шевченка, які упродовж 12-ти років своїми освітніми і нау-

ковими результатами наочно показують високий рівень та належну ефективність реалізації гносеологічної функції у рамках освітнього процесу на юридичному факультеті, а нині у Навчально-науковому інституті права¹. Зокрема, у першому півріччі за 2022–2023 навчальний рік викладачі кафедри земельного та аграрного права забезпечували читання лекцій і семінарських занять, виконання студентами самостійної роботи за нормативним курсом «Земельне право України», а також спецкурсів відповідно до навчального плану: «Юридична відповідальність за земельним законодавством»; «Земельно-правові договори»; «Договори в аграрному праві України»; «Актуальні проблеми правового регулювання аграрних відносин»; «Земельні орендні правовідносини»; «Публічне адміністрування у сфері земельних відносин»; «Земельний процес». Також у першому півріччі цього навчального року три спецкурси були прочитані викладачами кафедри англійською мовою, а саме: «Current Issues of Land Relations Legal Regulation»; «Legal Measures and Procedures for Fighting Corruption»; «Медіація при вирішенні спорів/ Mediation and conflict Resolution». У співпраці з кафедрою екологічного права науково-педагогічні працівники кафедри забезпечували викладання спецкурсу «Проблеми земельного та екологічного права».

У другому півріччі 2022–2023 навчального року викладачі цієї ж кафедри забезпечували читання лекцій і семінарських занять, виконання студентами самостійної роботи за нормативним курсом «Аграрне право України», а також спецкурсів: «Захист земельних прав»; «Публічне адміністрування агробізнесу в Україні»; «Публічне адміністрування у сфері земельних відносин»; «Здійснення прав на землю в умовах державно-приватного партнерства»; «Захист земельних прав у Європейському суді з прав людини»; «Земельні спори»; «Право власності та інші речові права на земельну ділянку/Property Right and Other Corporal Rights to Land Parcels»; «Права на землю у сфері інвестиційної діяльності»; «Містобудівне право України»; «Comparative Land Law/Земельне порівняльне право». У другому півріччі 2022–2023 навчального року один

¹ Аграрне, земельне, екологічне, трудове право, право соціального забезпечення: здобутки та перспективи розвитку в Україні: тези доповідей учасників дистанційної наук.-практ. конф. до 10-річчя створення однойменних кафедр (м. Київ, 12 березня 2021 р.) / за заг.ред. проф. М.І. Іншина, за ред. проф. В.В. Носіка, доц. Т.Г. Ковальчук, ас. М.Б. Мельник. Київ: Освіта України, 2021. С. 87–92.

спеккурс було прочитано англійською мовою, а саме: «Тлумачення та застосування права/ Interpretation and Application of Law». Також викладачі кафедри забезпечили наукове керівництво 6-ма магістерськими роботами, провели їх рецензування та захист здобувачами освіти денної форми навчання в Екзаменаційній комісії. Всі здобувачі освіти успішно склали кваліфікаційні іспити і захистили магістерські роботи. Трьох студентів було рекомендовано кафедрою на одержання дипломів з відзнакою.

У зв'язку з тим, що з січня 2023 року в Україні дозволено використання штучного інтелекту, на засіданні кафедри було обговорено питання щодо можливості застосування штучного інтелекту в освітньому процесі з викладання дисциплін кафедри, на якому було ухвалено рішення про необхідність проведення викладачами кафедри ретельного аналізу виконання студентами індивідуальних завдань, підготовки магістерських робіт за допомогою штучного інтелекту крізь призму додержання вимог законодавства про академічну доброчесність.

В інших закладах вищої освіти, де здійснюється підготовка правників вищої кваліфікації за відповідними освітніми рівнями, немає профільних кафедр аграрного, земельного чи екологічного права. Тому реалізацію пізнавальної функції для здобувачів освіти у сфері аграрного, земельного, екологічного права у таких ЗВО забезпечують науково-педагогічні працівники, які мають наукову спеціальність 12.00.06 – земельне право; аграрне право; природо-ресурсне право; екологічне право, або ж вчені із суміжних наукових спеціальностей, а також інші викладачі у сфері права. З метою забезпечення практичної орієнтованості освітнього процесу до викладання аграрного, земельного, екологічного права залучаються практикуючі юристи у складі інших кафедр – теорії та історії права, цивільного, економічного, трудового, адміністративного, конституційного та інших галузей права.

Водночас в Україні є й юридичні заклади вищої освіти з ліцензійними умовами на підготовку правників за відповідними освітніми рівнями, в опису освітніх програма яких взагалі відсутні такі нормативні дисципліни, як земельне, аграрне, екологічне право. Відтак у цих закладах науково-педагогічні працівники не забезпечують реалізацію пізнавальної функції вищої юридичної освіти для бакалаврів, магістрів у сфері правового регулювання земельних,

аграрних, природоресурсних, екологічних відносин. Це означає, що випускники таких ЗВО не знають предметів аграрного, земельного, екологічного права і не мають належних компетентностей, тобто здатності особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, а відтак не можуть у своїй професійній діяльності ефективно реалізувати фахові знання у сфері аграрного, земельного, екологічного права, які так необхідні для українського народу і держави з огляду на всі виклики економічного, соціального, екологічного, демографічного та іншого характеру, які набули особливої гостроти після повномасштабного російського військового вторгнення на територію України та заподіяну колосальну шкоду людині, природі, економіці, суспільству і державі.

Однією з позитивних тенденцій у реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права можна розглядати процеси створення профільних кафедр земельного, аграрного, екологічного права у непрофільних юридичних ЗВО, як, наприклад, Національний університет біоресурсів і природокористування, в якому організовано кафедру аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В.З. Янчука, викладачі якої забезпечують не лише підготовку фахівців з права, а надають здобувачам освіти комплекс освітніх послуг з підготовки фахівців за такими навчальними дисциплінами, як аграрне, земельне, екологічне, природоресурсне право за усіма освітніми і науково-освітніми рівнями, а також забезпечують пізнання цих галузей права на інших факультетах цього закладу вищої освіти.

У загальному виразі пізнавальна функція юридичної освіти має бути спрямована на формування у здобувачів освіти фундаментальних знань про сутність аграрного, земельного, екологічного права відповідно до обраного освітнього рівня, а також набуття компетентностей у застосуванні набутих знань у практичній діяльності та формування професійної правосвідомості випускників юридичних ЗВО.

У системі вищої юридичної освіти реалізація пізнавальної функції у галузі аграрних, земельних, екологічних відносин має здійснюватися крізь призму виконання завдань із забезпечення якості вищої юридичної освіти та створення умов для мотивацій-

ної діяльності учасників освітнього процесу, спрямованих на формування знань і компетентностей у сфері земельного, аграрного, екологічного права за освітньо-кваліфікаційними і освітньо-науковими рівнями.

При підготовці проєкту Концепції розвитку юридичної освіти було встановлено, що не дивлячись на наявність в Україні близько трьохсот юридичних закладів вищої освіти, юридичний професійний ринок переважно не задоволений рівнем знань та вмінь випускників правничих шкіл, а значна частина випускників правничих шкіл не відповідають вимогам ринку праці та не в змозі подолати мінімальні порогові бали під час вступних випробувань із використанням технологій зовнішнього незалежного оцінювання при вступі до правничої магістратури, що підтверджується результатами проведення вступу на магістратуру з права у 2016–2019 роках¹.

За Законом України «Про вищу освіту» якість вищої освіти – відповідність умов провадження освітньої діяльності та результатів навчання вимогам законодавства та стандартам вищої освіти, професійним та/або міжнародним стандартам (за наявності), а також потребам заінтересованих сторін і суспільства, що забезпечується шляхом здійснення процедур внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості.

У системному виразі сучасна юридична освіта в Україні побудована на основі утверджених у професійній свідомості вчених і практиків стереотипів щодо галузевого підходу до освітнього процесу і наукових досліджень у сфері права і держави та застосування різних спеціалізацій у рамках кожної галузі права, включаючи й аграрне, земельне, екологічне право. Виходячи з цього, юридичні ЗВО розробляють свої освітні програми і плани з підготовки правників – бакалаврів і магістрів, за якими організовується навчальний процес. Чи можна сказати, що в сучасних умовах така система вищої юридичної освіти дозволяє ефективно забезпечувати реалізацію пізнавальної функції у сфері аграрного, земельного, екологічного права? Однозначної відповіді на це запитання не вбачається з огляду на існуючі проблеми з організації освітнього процесу в юридичних ЗВО та викладання таких навчальних дисци-

¹ Доопрацьований проєкт Концепції розвитку юридичної освіти, який був внесений для розгляду на засіданні Комітету з питань освіти, науки та інновацій 21.01.2021. URL: http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75595.html (дата звернення: 19.09.2023).

плін, як аграрне, земельне, екологічне право. Одним з ключових недоліків у організаційно-правовому механізмі забезпечення якості вищої юридичної освіти та у зниженні мотиваційної діяльності науково-педагогічних працівників є міждисциплінарний розрив у формуванні здобувачами освіти системи знань і компетентностей за спеціальністю 081 «Право».

Тому, вбачається, що в сучасних умовах інноваційне оновлення аграрного, земельного, екологічного права передбачає зміну парадигми вищої юридичної освіти на методологічних засадах забезпечення високої якості правничої освіти на основі міждисциплінарного підходу, який передбачає впровадження міжгалузевої спеціалізації освітніх програм і навчальних планів з одночасною концентрацією освітнього процесу на основі міжкафедральної кооперації та міждисциплінарної інтеграції у досягненні освітніх результатів за спеціальністю 081 «Право». Така організаційно-правова модель юридичної освіти вимагатиме перегляду існуючих підходів до розробки освітніх програм, планування навчального процесу, проведення вступних випробувань та підсумкової атестації за різними освітніми рівнями. І це системна проблема, оскільки охоплює всіх учасників освітнього процесу, передбачає розробку нових стандартів вищої юридичної освіти, додаткове фінансування, кадрове забезпечення, розробку нових освітніх програм і навчальних планів, перегляд існуючої системи проходження освітньої і виробничої практики тощо.

Перші кроки у поступовому переході до реалізації принципу міждисциплінарного підходу у підготовці правників зроблено в Україні. Для прикладу може бути запровадження Єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ) як форми вступного випробування в Україні для вступу на навчання для здобуття ступеня магістра на основі здобутого ступеня вищої освіти (освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста) з виконання тесту з права та загальних навчальних правничих компетентностей, яке проходить із використанням організаційно-технологічних процесів здійснення зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО).

Водночас науковий аналіз нормативно-правової бази та практики адміністрування органами державної влади порядку впровадження атестації випускників юридичних ЗВО шляхом проведення Єдиного кваліфікаційного іспиту (ЄДКІ) показує, що станом

на 2022 рік в Україні було закріплено галузевий підхід до атестування здобувачів вищої юридичної освіти з вибором визначеної кількості галузей правової системи, що не сприймається однозначно науково-педагогічними працівниками, вченими, юристами-практиками, які спеціалізуються за тими галузями права, які не були передбачені для складання програми ЄДКІ.

Для прикладу можна назвати ситуацію, яка виникла навколо таких галузей національної правової системи, як аграрне право, земельне право, природоресурсне право, екологічне право. У 2021 році більше ніж 150 представниками закладів вищої юридичної освіти та наукових установ, звернулися до Міністра освіти і науки України щодо необхідності включення до програми єдиного державного кваліфікаційного іспиту (ЄДКІ) за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» розділу «Екологічне, земельне та аграрне право України».

Своє звернення освітяни і науковці обґрунтовували наступним чином.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 8 жовтня 2021 р. № 1076 затверджено Програму єдиного державного кваліфікаційного іспиту (ЄДКІ) за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» на другому (магістерському) рівні вищої освіти. Встановлено, що «метою ЄДКІ є оцінювання рівня засвоєних здобувачем вищої освіти спеціальних (фахових, предметних) компетентностей, визначених стандартами вищої освіти та достатніх для ефективного виконання професійної діяльності за обраною спеціальністю».

Програма ЄДКІ містить перелік розділів/тем, що стосуються професійної діяльності магістра права, і охоплює 12 розділів, які відповідають окремим навчальним дисциплінам освітньої підготовки правників. У цьому переліку відсутній вкрай важливий розділ щодо екологічного, земельного, аграрного та природоресурсного права, які впродовж 30-ти років розбудови української державності сформувалися як окремі галузі права, наукові доктрини, навчальні дисципліни і є складовими національної правової системи України. Соціальна цінність і функціональне призначення земельного, аграрного, екологічного права для українського суспільства полягає у тому, що їх норми спрямовані на регулювання суспільних відносин на всіх етапах здійснення земельної і аграрної

реформ, забезпечення екологічної безпеки, захист права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, зміцнення громадянської злагоди на землі України, реалізацію ЦСР на період до 2030 року, захист гарантованих Конституцією України прав на землю, утвердження правопорядку у сфері використання і охорони землі як об'єкта права власності і основного національного багатства Українського народу.

Водночас виключення названих навчальних дисциплін з Програми ЄДКІ за спеціальністю 081 «Право» для проведення підсумкової атестації здобувачів вищої освіти за ОР «Магістр» унеможливує досягнення визначеної мети ЄДКІ, забезпечення підготовки кваліфікованих юристів, здатних на високому професійному рівні комплексно і ефективно вирішувати державно-правові питання і проблеми, які не можуть бути вирішені в рамках предмету традиційних галузей права (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального тощо), а з необхідністю потребують використання спеціальних (фахових, предметних) компетентностей саме з екологічного, земельного та аграрного права, що, зокрема, підтверджується практикою Верховного Суду, професійних правничих та інших галузевих асоціацій, адвокатів, господарюючих суб'єктів щодо звернення до фахівців у галузі екологічного, земельного, аграрного права для підготовки науково-експертних висновків у справах з вирішення екологічних, природоресурсних, земельних, аграрних спорів.

У зверненні також було аргументовано, що навчальні дисципліни еколого-правового, земельно-правового та аграрно-правового напрямів забезпечують набуття спеціальних компетентностей, визначених Стандартом вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» галузі знань 08 «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженого наказом МОН від 12.12.2018 № 1379 та Стандартом вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» галузі знань 08 «Право» для другого (магістерського) рівня вищої освіти, затвердженого наказом МОН від 17.08.2020 № 1053. Маються на увазі такі спеціальні компетентності, як СК4. Знання і розуміння міжнародних стандартів прав людини, положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також практики Європейського суду з прав людини; СК8. Знання і розуміння особливостей реалізації та застосування норм матеріального

і процесуального права; СК11. Здатність визначати належні та прийнятні для юридичного аналізу факти; СК12. Здатність аналізувати правові проблеми, формувати та обґрунтовувати правові позиції; СК13. Здатність до критичного та системного аналізу правових явищ і застосування набутих знань у професійній діяльності (спеціальні компетентності, закріплені Стандартом бакалаврського рівня вищої освіти), а також СК2. Здатність аналізувати та оцінювати вплив правової системи Європейського Союзу на правову систему України; СК4. Здатність оцінювати взаємодію міжнародного права та міжнародних правових систем з правовою системою України; СК5. Здатність використовувати сучасні правові доктрини та принципи у правотворчості та в процесі застосування інститутів публічного права; СК6. Здатність обґрунтовувати та мотивувати правові рішення, надати розгорнуту юридичну аргументацію; СК9. Здатність застосовувати міждисциплінарний підхід в оцінці правових явищ та правозастосовній діяльності; СК10. Здатність ухвалювати рішення у ситуаціях, що вимагають системного, логічного та функціонального тлумачення норм права, а також розуміння особливостей практики їх застосування (спеціальні компетентності, закріплені Стандартом магістерського рівня вищої освіти).

Автори такого звернення переконані, що без професійного розуміння сутності та особливостей екологічних, земельних та інших природоресурсних відносин належне формування у здобувачів вищої юридичної освіти зазначених у названому Стандарті компетентностей, а також фахової позиції, ухвалення ними обґрунтованих рішень у подальшій практичній діяльності здобувачами вищої юридичної освіти за спеціальністю 081 Право не матиме належного позитивного ефекту.

Проте на це звернення науково-педагогічних працівників юридичних ЗВО і наукових установ від МОН України було надано відповідь, у якій зазначено, що у Міністерстві вважають недоцільним включення розділу «Екологічне, земельне та аграрне право України» до програми ЄДКІ за спеціальностями 081 «Право» та 293 «Міжнародне право». При цьому у листі не наведено жодного аргументу, який би спростовував наведені у листі-зверненні аргументи. Тому вбачається, що ці питання потребують предметного наукового обговорення серед зацікавлених учасників освітнього процесу, представників судової влади, народних депутатів, профе-

сійних асоціацій, оскільки в Україні випускники юридичних закладів вищої освіти за ОР Бакалавр, Магістр, ОНР «Доктор філософії» не можуть вважатися компетентними фахівцями, якщо вони не матимуть ґрунтовних знань з названих галузей національної правової системи¹.

Саме на досягнення якісних результатів навчання має бути спрямована вся система організації вищої юридичної освіти у державі, включаючи й вмотивовану поведінку усіх учасників освітнього процесу, особливо науково-педагогічних працівників юридичних закладів вищої освіти у забезпеченні реалізації пізнавальної функції у рамках таких дисциплін, як аграрне, земельне, екологічне право.

Навчально-мотиваційна діяльність науково-педагогічних працівників у підходах до підвищення якості викладання земельного, аграрного, екологічного права в юридичних ЗВО детермінована насамперед потребами та інтересами суб'єктивного характеру, а також залежить від багатьох об'єктивних чинників, які спонукають викладачів до постійного удосконалення навчальних планів, робочих програм, тематики лекцій, семінарських занять, пошуку інноваційних підходів до проведення семінарських і практичних занять для досягнення необхідних студентами знань і компетентності відповідно до передбачених стандартами освітніх чи науково-освітніх рівнів².

Аналіз сучасного стану викладання названих навчальних дисциплін в юридичних закладах вищої освіти України показує, що з причин суб'єктивного характеру відбувається поступове зменшення кількості годин на викладання цих навчальних дисциплін, вивільнення висококваліфікованих працівників з навчального процесу, внаслідок чого у науково-педагогічних працівників, які продовжують свою науково-освітню діяльність, знижується рівень

¹ Носік В.В. Проблеми реалізації міжгалузевого підходу до проведення вступних випробувань та підсумкової атестації в юридичних закладах вищої освіти України. *Правова наука та освіта в умовах воєнного стану: збірник матеріалів науково-практичної конференції, присвяченої Дню науки*, (м. Київ, 20 травня 2022 року). Одеса: Видавничий дім Гельветика; Київський регіональний центр НАПрН України, 2022. С. 17–20.

² Носік В.В. Навчальна мотивація науково-педагогічних працівників з удосконалення викладання правових дисциплін у юридичних вузах України: методологія, правова теорія, освітня практика. Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін: науково-практичний посібник / Н.С. Кузнецова, М.М. Хоменко, А.Б. Гриняк та інші. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 188–204.

мотиваційної активності до підвищення якості освіти за цими дисциплінами.

Відтак зовнішні чинники можуть як спонукати науково-педагогічних працівників до підвищення якості викладання, так і відбивати у них бажання на будь-які активні дії щодо інноваційного оновлення змісту, структури, методики навчальних дисциплін. Так, наприклад, з причин системного характеру та через існуючу інституційно-правову невизначеність із запровадженням в юридичних ЗВО підсумкової атестації випускників у формі єдиного кваліфікаційного іспиту постають практичні проблеми щодо внесення до предмету такого іспиту питань чи завдань, які б охоплювали одержані студентами знання і компетентності із земельного та аграрного права. Якщо цього не відбудеться, то у перспективі можуть бути проблеми з викладанням обов'язкових навчальних дисциплін із земельного та аграрного права, не кажучи вже про вибіркові навчальні дисципліни за цими предметами, а також проблеми з набором до аспірантури та підготовки висококваліфікованих працівників юридичних ЗВО, адже офіційні стандарти з підготовки правників за освітніми рівнями «Бакалавр» і «Магістр» за спеціальністю 081 «Право» обмежують можливості кафедри своєчасно запроваджувати нові нормативні і спеціальні курси як реакцію на суспільні виклики у сфері земельних та аграрних відносин, викладати «Земельне право» та «Аграрне право» як обов'язкові навчальні дисципліни, забезпечувати правонаступність у підготовці кадрового резерву науково-педагогічних працівників для роботи на кафедрі, що може негативно проявитись у перспективі на підготовці правників із земельного та аграрного права, які тепер і у майбутньому так необхідні на ринку юридичних послуг в Україні як аграрно-індустріальній державі серед країн ЄС та інших держав світу¹. Теж саме можна сказати і про екологічне право, природоресурсне право. За таких обставин істотно знижується рівень позитивної мотиваційної діяльності науково-педагогічних працівників до удосконалення викладання наз-

¹ Носік В.В. Земельне й аграрне право в умовах здійснення правової реформи в Україні: науково-освітні та практичні проблеми. *Аграрне, земельне, екологічне, трудове право, право соціального забезпечення: здобутки та перспективи розвитку в Україні: тези доповідей учасників дистанційної наук.-практ. конф. до 10-річчя створення однойменних кафедр* (м. Київ, 12 березня 2021 р.) / за заг.ред. проф. М.І. Іншина, за ред. проф. В.В. Носіка, доц. Т.Г. Ковальчук, ас. М.Б. Мельник. Київ: Освіта України, 2021. С. 87–92.

ваних навчальних дисциплін, що негативно впливатиме на якість знань здобувачів вищої юридичної освіти за освітніми рівнями Бакалавр, Магістр, науково-освітнім рівнем Доктор філософії у галузі права.

Розглянуті вище інституційні, організаційні та інші суспільні процеси і явища у реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права в юридичних закладах вищої освіти безпосередньо впливають на рівень та якість наукових досліджень на освітньо-науковому рівні «Доктор філософії» за спеціальністю 081 Право, а також на науковому рівні – доктор наук за спеціальністю 12.00.06 – аграрне право; земельне право; природоресурсне право; екологічне право. Юридична освіта, справедливо стверджує В. Комаров, тільки тоді буде фундаментальною, коли засновуватиметься на відповідних концепціях науки; сьогодні, на жаль, маємо значний розрив між рівнем юридичної освіти і юридичною наукою; необхідно об'єднати науку про право з юридичною освітою; у фундамент юридичної освіти треба покласти досягнення української і світової наукової думки, що сприятиме посиленню ґрунтовності вищої юридичної освіти; фундаментальна вища юридична освіта має дати фахівцю базові, системоутворювальні, методологічно значущі знання, які беруть витoki із розуміння й охоплюють первинні сутності правових явищ; це стосується й інших компетентностей, зорієнтованих на результати навчання та опанування певного практичного досвіду¹.

У цьому зв'язку не можна не погодитись з думкою А.П. Гетьмана щодо реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права в освітній діяльності юридичних ЗВО, який вважає, що у поєднанні з юридичною освітою та практикою земельного-правова доктрина все більше й більше впливає на формування суспільної свідомості та правосвідомості у виборі поведінки кожного громадянина, громадськості, органів державної влади і місцевого самоврядування щодо втілення у життя людських цінностей у підходах до використання землі та інших природних ресурсів через здійснення гарантованих у Конституції України прав і свобод, виконання обов'язків, прийняття рішень з метою забезпечення життя і здоров'я громадян, громадянської злагоди, територіального

¹ Комаров В. Вища юридична освіта України: нові виміри. *Право України*. 2017. № 10. С. 20–37.

суверенітету держави, охорони землі в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь на землі України¹.

Органічний взаємозв'язок юридичної освіти і науки найбільш виразно проявляється у забезпеченні реалізації гносеологічної функції права за допомогою освітніх та наукових методів пізнання суспільних процесів та явищ з використанням інноваційних підходів до одержання освітніх і наукових результатів.

Гносеологія права базується на філософських законах буття та розумінні того, що право необхідно розглядати як об'єктивну реальність, або ж певну субстанцію, в якій реалізуються об'єктивні потреби самоорганізації суспільства із застосуванням обмежень та примусових заходів, виникають, розвиваються, змінюються і припиняються суперечливі суспільні процеси і явища у різних сферах життя і діяльності суспільства, які потребують нормативного вираження та державної підтримки з огляду на те, що позитивне право і держава існують у органічній єдності і взаємодії. Відтак право як соціальне явище, з одного боку, виступає як предмет наукового пізнання в його об'єктивному, тобто статичному виразі, базується на консервативних, догматичних засадах розуміння сутності і цінності права у регулюванні суспільних відносин. З другого боку, право розглядається як процес пізнання суспільних відносин і явищ, за наслідками якого з'являються нові знання, одні з яких потребують нормативного вираження, інші – залишаються як доктринальні світоглядні уявлення про право, яке проявляється у динамічному виразі на кожному історичному етапі розвитку суспільства і держави².

З огляду на основні етапи становлення і функціонування земельного, аграрного, екологічного права як самостійних галузей правової системи упродовж 30-ти років розбудови української державності можна стверджувати, що у розвитку цих правових галузей спостерігаються дві основні тенденції, одна з яких виражає їх догматичний характер і базується на концептуальних засадах з радянського земельного права, друга – розкриває прискорену динаміку

¹ Гетьман А., Носік В. Доктрина земельного права України. Вступне слово. *Право України*. 2020. № 5. С. 11.

² Носік В.В. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (Гносеологічний підхід). Методологія проведення сучасних юридичних досліджень: монографія. / Н.С. Кузнецова, М.М. Хоменко, А.Б. Гриняк та інші. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 168.

формування земельного і аграрного права за наслідками здійснення земельної і аграрної реформ, нормативне закріплення у земельному і аграрному законодавстві правил і методів регулювання земельних і аграрних відносин, які використовуються у державах континентальної і англо-американської правових систем¹. Водночас на кожному етапі здійснення земельної і аграрної реформ відбувалися концептуальні зміни у тій чи іншій парадигмі регулювання земельних відносин з урахуванням трансформації суспільних земельних і аграрних відносин з винятково публічних на приватно-публічні, що безпосередньо впливало на нормативне закріплення загальних і спеціальних методів правового регулювання та вибір методів наукового пізнання сутності земельного і аграрного права у правових доктринах земельного, аграрного, екологічного права².

Що ж до екологічного права, то в його еволюції догматичні риси спостерігаються більш виразно порівняно з динамікою його розвитку за тими напрямками, які науково обґрунтовані в українській доктрині екологічного права і потребують нормативного вираження у законотворенні, систематизації законодавства, реалізації у юридичній практиці³. Водночас сформульовані у доктрині екологічного права світоглядні підходи до сутності цієї галузі права крізь призму економіко-правових проблем екології перехідного періоду⁴, теолого-соціологічного феномену екологічного права і екологічної

¹ Носік В.В. Земельне право в Україні: методологія, теорія, перспективи розвитку. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю.С. Шемшученко, А.П. Гетьман, В.І. Андрейцев та ін. ; ред.: Ю.С. Шемшученко. С. 626–627.

² Носік В.В. Методологічні основи юридичної природи сучасного земельного та аграрного права у забезпеченні конкурентоспроможності України в умовах світових інтеграційних економічних та державно-правових явищ. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії і практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 травня 2010 року, м. Біла Церква, 2010). Біла Церква, 2010. С. 17–18; Носік В.В. Юридична природа аграрного права України. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 травня 2011 р.) Київ: Видавництво поліграфічної літератури «Обрій», 2011. С. 27–30; Носік В.В. Методологічні та теоретичні основи правової ідеології земельної реформи в Україні. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 209–214. (додаток до журналу «Право України»); Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков: Консум, 1998. 224 с.

³ Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.

⁴ Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні): монографія. 2-ге вид. Київ : Укр. інформ.-прав. центр, 2001. 772 с.

держави¹ доктрини природного права², фауністичного³, флористичного права⁴, права екологічної безпеки⁵, енергетичного права, ядерного права⁶, права на безпечне навколишнє природне середовище,⁷ біосфероцентризму⁸ тощо розширюють горизонти для розуміння сутності екологічного права в сучасних умовах і створюють передумови для його динамічного розвитку.

Гносеологічний підхід до дослідження проблем земельного, аграрного, екологічного права не обмежується пізнанням сутності лише предмету цих галузей правової системи, адже з причин об'єктивного і суб'єктивного характеру у правовій системі України запроваджуються універсальні принципи, категорії, поняття, форми і методи правого врегулювання земельних, аграрних, екологічних відносин, які використовуються у державах континентальної і англо-американської правових систем. Тому компаративізм у доктринах земельного, аграрного, екологічного права необхідно розглядати як одну із засад у дослідженні сутності земельного, аграрного, екологічного права з огляду на сучасні інтеграційні процеси адаптації законодавства України до правових вимог Європейського Союзу після визнання у червні 2022 року України кандидатом на вступ до членів Європейського співтовариства⁹.

Порівняльний метод пізнання правових явищ має кілька аспектів, серед яких важливим є застосування міжгалузевого підходу

¹ Костицький В. В. Екологічне право як теолого-соціологічний феномен. *Екологічне право України*. 2018. № 1–2. С. 2–11; Сучасна держава – екологічна держава: соціолого-правовий аспект. *Соціологія права*. 2018. № 1–2. С. 99–107.

² Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства України в контексті природно-правової доктрини: монографія. Харків: Право, 2019. 672 с.

³ Шеховцов В. В. Перспективи формування і розвитку фауністичного законодавства України: монографія. Харків: Право, 2020. 344 с.

⁴ Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку: монографія. Харків: Право, 2009. 288 с.

⁵ Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки в Україні: дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.06. НУБІП, Інститут економіко-правових досліджень НАН України, 2018. 490 с.

⁶ Балюк Г. І. Ядерне право України: науково-теоретичні засади виділення ядерних відносин. *Право України*. 1999. № 7.

⁷ Бредіхіна В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище: монографія / за ред. М. В. Шульги. Харків : Вид. ФОП Вапнярчук Н. М., 2008. 168 с.

⁸ Лісова Т. В. Ідея біосфероцентризму як основа методології дослідження правового забезпечення відновлення земель. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 74–80.

⁹ Носік В. В. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (гносеологічний підхід). Методологія проведення сучасних юридичних досліджень: монографія / Н. С. Кузнєцова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та інші. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 172

до дослідження правових проблем. Тому одним з перспективних напрямів комплексного дослідження правових проблем має бути міждисциплінарний підхід, який в освітньому модулі передбачає впровадження міжгалузевої спеціалізації освітніх програм і навчальних планів з одночасною концентрацією освітнього процесу на основі міжкафедральної кооперації та міждисциплінарної інтеграції у досягненні результатів навчання за спеціальністю «Право», у доктринальному модулі має бути спрямований на використання методів наукових досліджень з різних галузей права, а також використання наукових результатів з неправових наук, які органічно поєднуються із земельним, аграрним, екологічним правом¹.

Реалізація гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права має бути спрямована на формування правової свідомості у суспільстві крізь призму пізнавальної активності усіх суб'єктів права, самореалізації особистості, накопичення суспільного досвіду у пізнанні правових явищ, оцінки якості права та його властивостей, вирішення суперечностей між нормативно закріпленими догмами і новими знаннями про правові цінності, між консервативністю правових норм і новими суспільними явищами, ставлення членів суспільства до права як соціальної істини і справедливості, функціонального призначення права у забезпеченні балансу суспільних і приватних потреб та інтересів у сфері використання землі з її природними ресурсами, сільського господарства, продовольчої безпеки, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, екологічної безпеки².

Проведене дослідження методологічних, теоретичних, інституційних та інших засад реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права дозволяє дійти загального висновку про те, що у національній правовій системі аграрне, земельне, природоресурсне, екологічне право необхідно розглядати як окремі галузі права, навчальні дисципліни і наукові спеціальності, які в сукупності своїй взаємопов'язані і органічно поєднані як складові компоненти розбудови української державності відповідно до ЦСР на період до 2030 року. Названі галузі юридичної освіти і правничої науки покликані виконувати різні функції у державі і суспільстві, серед яких ключовою вбачається забезпечення реалізації пізнаваль-

¹ Носік В.В. Там само. С. 174–175.

² Носік В.В. Там само. С. 177–178.

ної функції для здобувачів вищої юридичної освіти, пошукувачів, науковців, науково-педагогічних працівників, практикуючих юристів, формування у них загальної і професійної свідомості і правосвідомості у ставленні до людських цінностей, природи, економіки, суспільства і держави у сфері здійснення прав на землю та інші природні ресурси, забезпечення продовольчої безпеки, здійснення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо.

За наслідками проведеного дослідження функціонування і взаємодії вищої юридичної освіти та правничої науки встановлено, що без якісної вищої юридичної освіти, вибудованої на інноваційних підходах до вивчення та пізнання сутності права, неможливо забезпечити розробку новітніх прогресивних наукових теоретичних концепцій і орієнтованих на практику наукових доктрин, спрямованих на обґрунтування юридичних моделей реалізації конституційних прав і виконання обов'язків у сфері використання землі та інших природних ресурсів, продовольчої та екологічної безпеки, забезпечення громадянської злагоди на землі України.

Ефективність забезпечення реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права у вищій юридичній освіті та правовій науці залежить від багатьох чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру, серед яких особливе значення мають наступні: а) організація освітнього процесу (заклади вищої освіти усіх форм власності); б) стандартів вищої освіти; в) освітні і наукові програми; г) рівні та ступені (кваліфікації) вищої освіти; д) форми навчання; е) ліцензійні умови провадження освітньої діяльності та вищої освіти; є) якість вищої юридичної освіти; ж) мотиваційні чинники учасників освітнього процесу до викладання і вивчення навчальних дисциплін у сфері аграрного, земельного, екологічного права; з) державна підтримка підготовки фахівців у галузях аграрного, земельного, екологічного права; і) освітні результати та інші чинники.

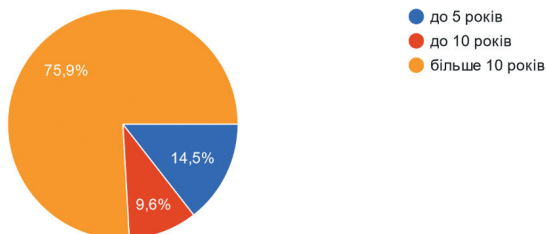
З огляду на сучасні виклики економічного, соціального, інституційного та іншого характеру в Україні існує об'єктивна необхідність підготовки кваліфікованих юристів, що володіють фаховими спеціалізованими знаннями і є компетентними з питань екологічного, земельного, аграрного та інших природоресурсних галузей права, встановлення наявності набутих учасниками освітнього процесу знань, умінь і компетентностей у процесі проведення єдиного дер-

жального кваліфікаційного іспиту. У цьому зв'язку вбачається за необхідне додати до Програми ЄДКІ за спеціальністю 081 «Право» ще один розділ «Екологічне, земельне та аграрне право України» з огляду на виклики глобального, національного, регіонального, місцевого значення у сфері використання і охорони землі, продовольчої безпеки, екології, на існуючі проблеми державно-правового, економічного, соціального характеру з питань здійснення прав на землю та інші природні ресурси, охорони довкілля, доступу до правосуддя і захисту таких прав у судах, включаючи й ЄСПЛ, на взяті відповідно до Указу Президента України зобов'язання з реалізації ЦСР до 2030 року, ухвалені ВР України Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року, на необхідність удосконалення системи і структури чинного земельного, аграрного, екологічного законодавства відповідно до Конституції України, імплементації у національне законодавство Додатку ХХХ до глави 6 «Навколишнє природне середовище» розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» та інших положень Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом з питань забезпечення права на життя і здоров'я, доступу до землі та інших природних ресурсів, регулювання земельних відносин, розвитку сільського господарства, соціальної сфери, продовольчої безпеки тощо.

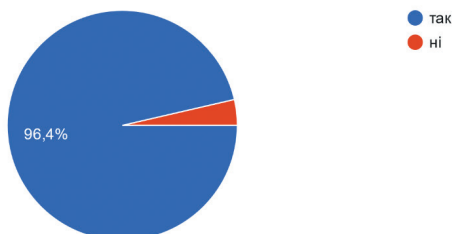
Реалізація наведеної вище рекомендації позитивно вплине на реалізацію пізнавальної функції в юридичній освіті і правовій науці, оскільки це зумовить до необхідності внесення до освітніх програм усіх юридичних ЗВО України нормативних курсів і спецкурсів з викладання таких навчальних дисциплін, як аграрне право, земельне право, екологічне право, що, у свою чергу, матиме позитивний ефект для розвитку наукових доктрин зі спеціальності 12.00.06, а також на здійснення практичної діяльності фахівцями за спеціальністю 081 Право.

ВІДПОВІДІ НА ПИТАННЯ АНКЕТИ щодо дослідження наукової теми «Розвиток правничої освіти як складової правової реформи»¹ (в опитуванні взяли участь 83 респонденти)

Стаж Вашої науково-педагогічної роботи на постійній основі становить:
83 відповіді

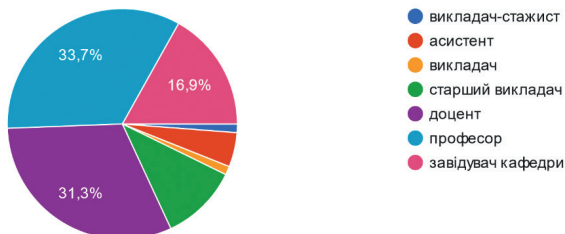
Чи маєте Ви науковий ступінь, вчене звання?
83 відповіді

¹ Анкетування проводилося головним науковим співробітником відділу приватноправових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України М.С. Шумилом.

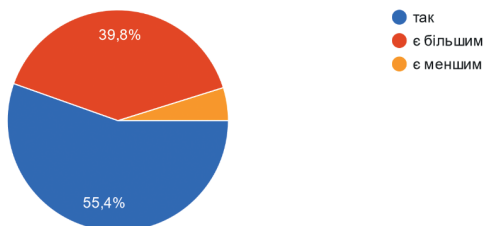
Ваша посада:

83 відповіді

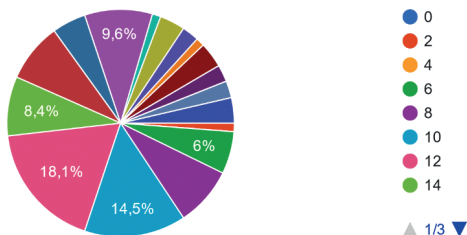
Чи відповідає Ваше річне навчальне аудиторне навантаження встановленим нормативам навчального закладу?

83 відповіді

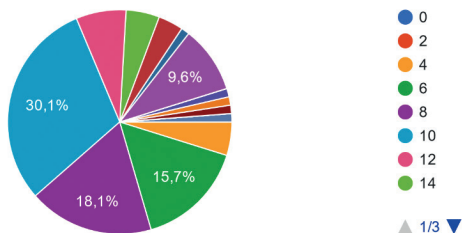
Ваше щотижневe аудиторне навантаження (лекції, семінарські та практичні заняття) складає (у годинах):

83 відповіді

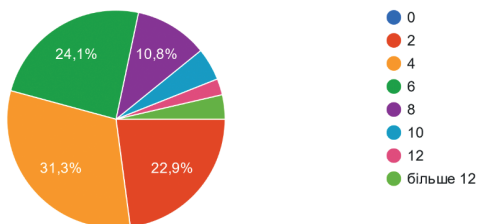
Скільки годин, на Вашу думку, повинно складати щотижневе аудиторне навантаження?

83 відповіді

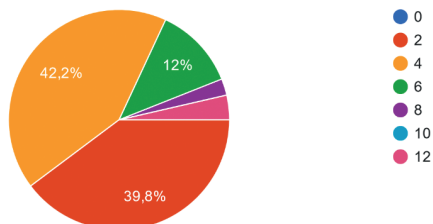
Ваше щоденне аудиторне навантаження (лекції, практичні та семінарські заняття) складає (у годинах):

83 відповіді

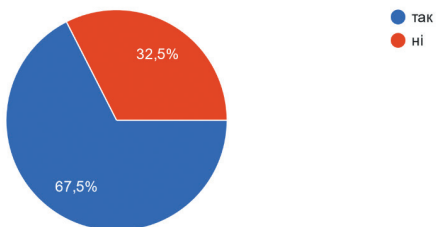

Скільки годин, на Вашу думку, повинно складати щоденне аудиторне навантаження?

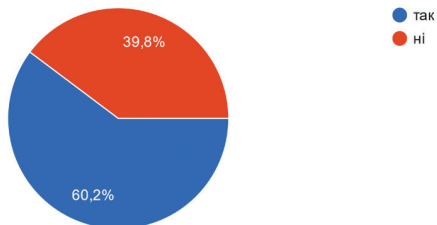
83 відповіді

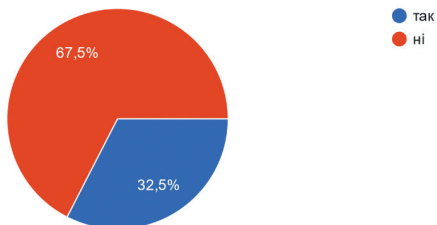
Чи вважаєте Ви доцільним унормувати щоденне і щотижневе аудиторне навантаження?
80 відповідей

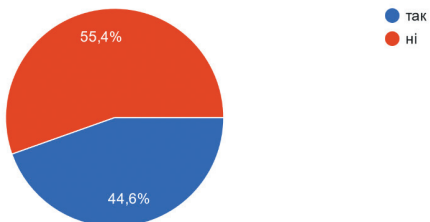
Чи вистачає Вам часу на належну підготовку до занять?
83 відповіді

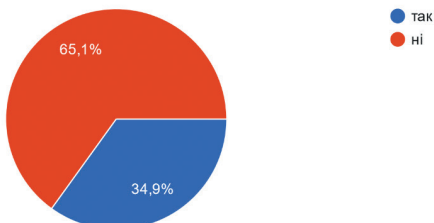
Чи маєте Ви час, щоб повноцінно займатися науково-дослідною роботою?
83 відповіді

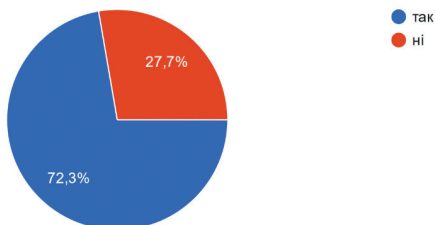
Чи вистачає Вам 8-годинного робочого дня для якісної підготовки до проведення занять?
83 відповіді

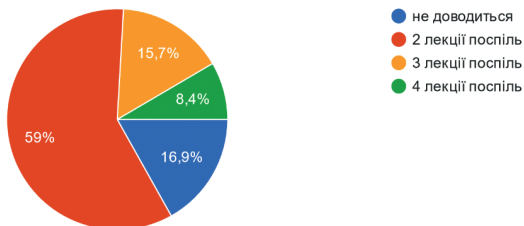
Чи маєте Ви педагогічну підготовку (педагогічну освіту)?
83 відповіді

Чи проходили Ви підвищення кваліфікації у педагогічних закладах вищої освіти?
83 відповіді

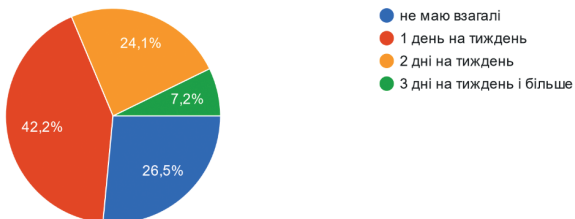

Як часто Вам доводиться читати по кілька лекцій поспіль на день (з перервою чи без такої)?
83 відповіді

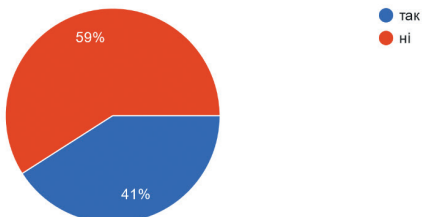
Скільки протягом тижня Ви маєте вільних від занять днів для роботи над підвищенням свого професійного рівня?

83 відповіді

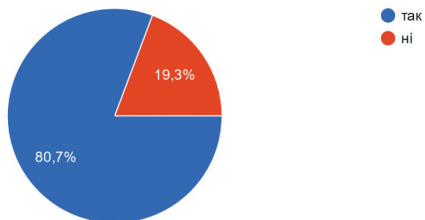
Чи маєте Ви достатньо часу для ознайомлення з сучасними науковими працями та змінами до законодавства?

83 відповіді

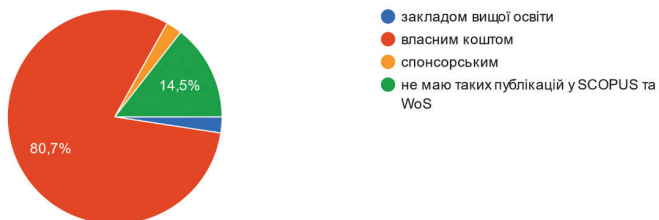
Чи маєте Ви публікації у виданнях, що індексуються у наукометричних базах SCOPUS та WoS?

83 відповіді

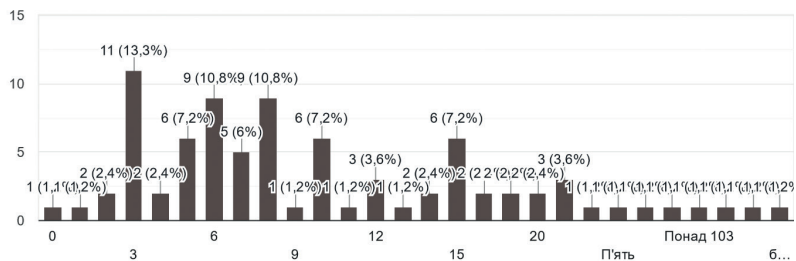
Чий коштом видано ці публікації?

83 відповіді

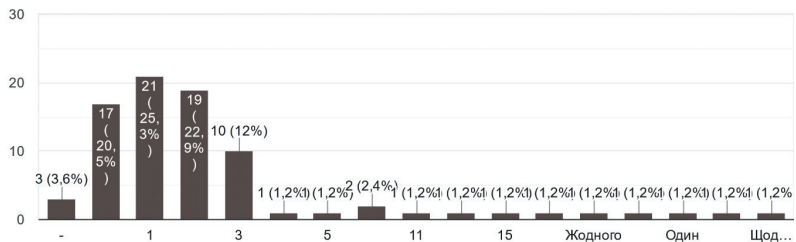
Скільки статей Ви опублікували за останні три роки?

83 відповіді

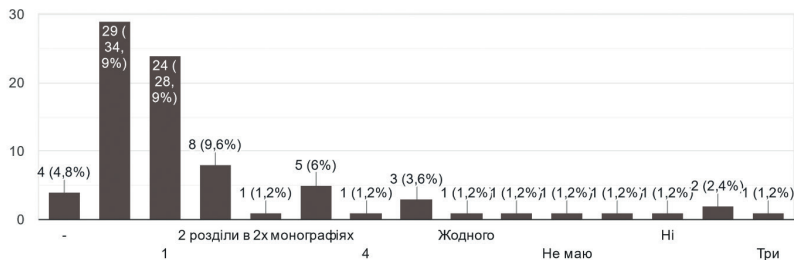
Скільки навчальних посібників Ви опублікували за останні три роки?

83 відповіді

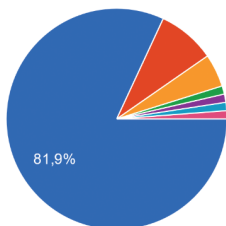
Скільки монографій Ви опублікували за останні три роки?

83 відповіді

Де Вам зручніше готуватися до проведення занять?

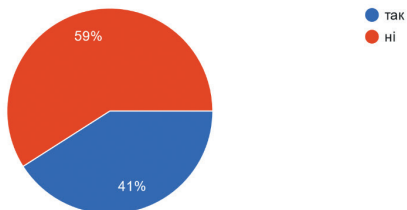
83 відповіді

- вдома
- у навчальному закладі (на кафедрі)
- бібліотеці навчального закладу
- Залежить від обставин
- Підходять всі три варіанти, все залежить від тематики
- В різних місцях, залежно від теми заняття
- 1+3

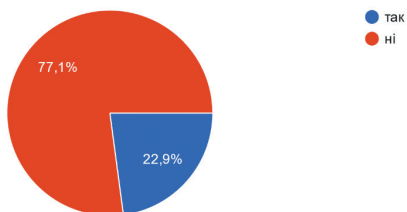
Чи вважаєте Ви за доцільне проведення лекційних занять у режимі онлайн в умовах мирного часу?

83 відповіді

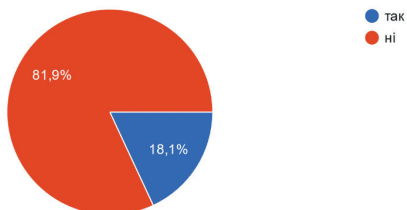
Чи вважаєте Ви за доцільне проведення семінарських занять у режимі онлайн в умовах мирного часу?

83 відповіді

Чи вважаєте Ви за доцільне проведення практичних занять у режимі онлайн в умовах мирного часу?

83 відповіді

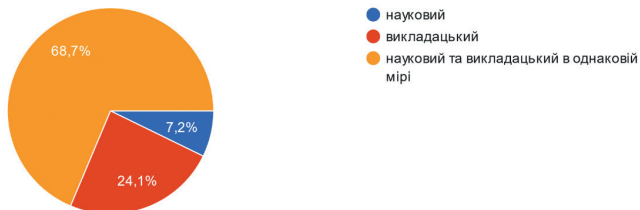
Чи існують переваги для викладача і студентів у проведенні занять у режимі онлайн і які саме?

83 відповіді

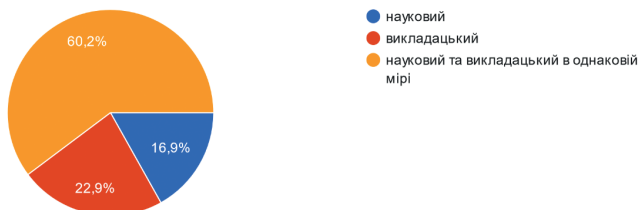
Який, на Вашу думку, напрям діяльності науково-педагогічного працівника є пріоритетним?

83 відповіді

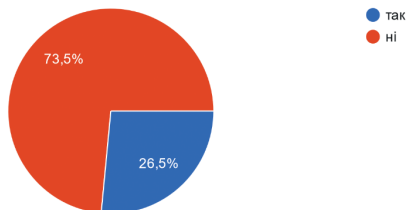
Який напрям діяльності науково-педагогічних працівників визначений пріоритетним у Вашому навчальному закладі?

83 відповіді

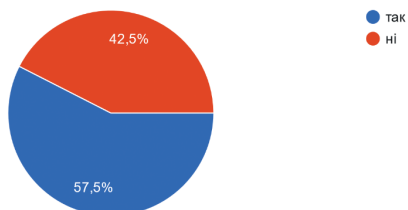
Чи примушує Вас адміністрація навчального закладу весь 8-годинний робочий день перебувати на робочому місці незалежно від наявності занять?

83 відповіді

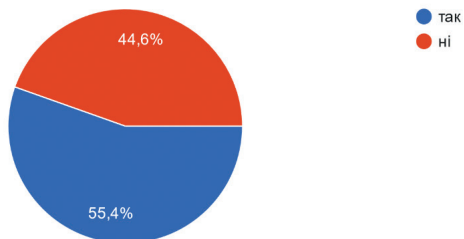
Чи створює адміністрація навчального закладу, при відсутності навчальних занять, належні умови для підвищення Вашого професійного рівня... можливість відпочивати, харчуватися тощо)?

80 відповідей

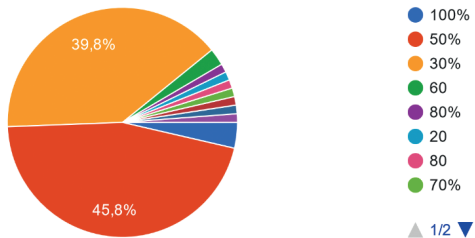
Чи Ви проходили стажування у закордонних юридичних закладах вищої освіти?

83 відповіді

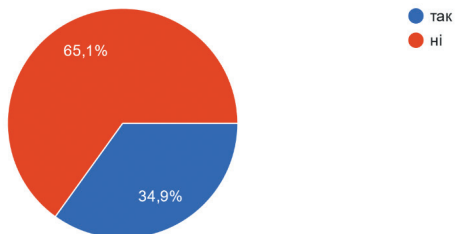
На Вашу думку, який відсоток студентів має мотивацію до навчання?

83 відповіді

Чи можете Ви дозволити собі купувати сучасну монографічну літературу?

83 відповіді

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

Гриняк Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, заступник директора Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України з наукової роботи.

Константінов Сергій Федорович, доктор юридичних наук, професор, в.о. провідного наукового співробітника відділу приватноправових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Костицький Михайло Васильович, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, заслужений юрист України, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Костюченко Олена Євгенівна, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Кот Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, директор Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Красицька Лариса Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу науково-правових експертиз Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Кухарєв Олександр Євгенович, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Носік Володимир Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Хоменко Михайло Михайлович, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу приватноправових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Шумило Микола Єгорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Якубівський Ігор Євгенович, доктор юридичних наук, професор, в.о. провідного наукового співробітника відділу приватноправових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Наукове видання

ПРАВОВА ДОКТРИНА ТА ПРАВНИЧА ОСВІТА: ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ

Збірник наукових праць

За загальною редакцією

О. О. Кота, А. Б. Гриняка, М. М. Хоменка

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
Д. М. Алексєєв

Підписано до друку **11.2023 р. Формат 60 x 84^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. ***.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25, (099) 607-97-62.

E-mail: alerta.pravovaednist@gmail.com, веб-сайт: alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.